

EX TEMPORE

EX TEMPORE - VERLEDEN TIJDSCHRIFT, NIJMEGEN

Ex Tempore

Hoofdredacteur:

Willem Tielen

Redactie:

Polle Boot

Daphne Cuppens

Veerle Driessen

Silke Eyt

Rowin Jansen

Janneke de Jong

Wim de Jong

Wessel Kusters

Jan Kuijs

Afra de Mars

Floris Meens

Paul Reef

Tim Riswick

Evelien Rombouts

Joost Rosendaal

Lennert Savenije

Pieter Sleutel

Willem Tielen

Jelle Zondag

Eindredactie:

Silke Eyt

Paul Reef

Lay-out:

Polle Boot

Wessel Kusters

Paul Reef

Willem Tielen

Druk:

Bookbuilders Nijmegen

Afbeeldingen omslag:

Boven: Stanley Bruce chairing the League of Nations Council in 1936, *Wikimedia Commons* < https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/c/ce/Bruce_presiding_over_the_League_of_Nations_Council.png >.

Onder: Poster United Nations WWII, *Archive.defense.gov* < http://archive.defense.gov/home/features/2005/veday/poster_gallery/pages/WWII_UnitedNations3.html >.

Jaargang 36 (2017), afl.1

ISSN 1566-1717

Ex Tempore verschijnt driemaal per jaargang.

Ex Tempore wordt uitgegeven door de Vereniging Ex Tempore - Verleden Tijdschrift, Nijmegen, bestaande uit studenten en medewerkers verbonden aan de afdeling Geschiedenis van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Doel is, door middel van wetenschappelijke essays, vakinhoudelijke rubrieken en recensies informatie te verschaffen over het historisch bedrijf aan de RU, over geschiedbeoefening die met Nijmegen verband houdt en over actuele historische vraagstukken in het algemeen. Meer in het bijzonder wil het blad daarbij een forum zijn voor de Nijmeegse historische gemeenschap.

Redactiesecretariaat:

Ex Tempore, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen, tel. 024 3612832, fax 024 3612807.

etvt@student.ru.nl

<http://www.ru.nl/extempore/>

Verenigingsbestuur:

Dr. J.G.M.M. Rosendaal (voorzitter), V.M.E. Driessen (secretaris), dr. J.A.E. Kuys (penningmeester), P.R. Reef (PR).

Comité van Aanbeveling:

Prof. dr. R.A.M. Aerts, prof. dr. C. van Baalen prof. dr. M.L.M. van Berkel, prof. dr. M.E.B. Derks, prof. dr. Th.L.M. Engelen, prof. dr. W.J.H. Furnée, prof. dr. O.J. Hekster, prof. dr. A.A.P.O. Janssens, prof. dr. J. Kok, prof. dr. W.P. van Meurs, prof. dr. M.E. Monteiro, prof. dr. I.J.A. Nijenhuis, prof. dr. P.G.J.M. Raedts, prof. dr. P.J.A.N. Rietbergen, prof. dr. L. Spruit, prof. mr. H.L.E. Verhagen, prof. dr. T.H.G. Verhoeven.

Auteursaanwijzingen en archief (1999-2015) zijn te vinden op onze website.

Prijs van losse nummers: € 7,50. Verkrijgbaar op aanvraag.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2016-2017: € 17,50 voor studenten; € 22,50 voor overigen. Abonnement volgende jaargang opzeggen vóór 1 november. Een abonnement kan niet tussentijds worden stopgezet.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende bedrag op rekeningnummer NL77 INGB 0008 1693 32 t.n.v. Ex Tempore, Nijmegen, onder vermelding van uw adres en studentnummer (indien van toepassing).

© Ex Tempore, Nijmegen 2017

Inhoud

Redactioneel

Artikelen:

Chantel le Carpentier

'Oude en nieuwe diplomatieke geschiedenis'

Een inleiding 6

Prof. dr. Wim van Meurs & Susan Scherpenisse

'Diplomaten op walvisjacht'

Internationale diplomatie en natuurbescherming 13

Paul Reef, Carlijn van der Veen, Bas Nordkamp, Chantel le Carpentier & Blossom van der Zwan

'De strijd om schoolboeken'

De Volkenbond en de aanpassingen van geschiedenislessen ter voorkoming van oorlog 20

Dr. Liesbeth van de Grift

'Voorbij de natiestaat'

De rol van niet-statelijke actoren in de internationale geschiedenis 28

Dr. Peter Malcontent

'Nederland, mensenrechten en de revisionistische "big bang" theorie' 39

Lennaert van Heumen MA

'Het belang van informele netwerken en de Koude Oorlog'

Een trans-Atlantisch perspectief op het Europese integratieproces, 1947-1957 53

Vaste rubrieken:

Interview 69

Wim van Meurs

Boeken top 5 74

Thomas Delpout

Verleden Verbeeld 77

Sven Betjes

Recensies	82
Ivoren Toren	88
Geschiedenis Meester	91
Auteursinformatie	96

Redactioneel

Dit themanummer “*New New Diplomacy*” staat in het teken van nieuwe perspectieven op de geschiedenis van internationale organisaties, betrekkingen en diplomatie. Naar aanleiding van een themacollege over de Volkenbond afgelopen jaar benaderde Wim van Meurs, sinds voorjaar 2017 hoogleraar Europese Politieke Geschiedenis, *Ex Tempore* voor een themanummer over *new diplomacy*. Hij muntte hiervoor de term *new new diplomacy* om een nieuw perspectief op internationale betrekkingen te ontwikkelen.

Enkele van de voor dit themacollege geschreven artikelen, zijn opgenomen in dit nummer. Deze bijdragen richten zich op voorheen onderbelichte thema’s binnen het onderzoek naar de Volkenbond. Chantel le Carpentier heeft een inleiding geschreven die de *new new diplomacy* historiografisch inbedt en de bijdragen kort inleidt. Wim van Meurs en Susan Scherpenisse hebben een nieuwe kritische kijk geformuleerd op de bestaande visie van Volkenbond in relatie tot en de inperking van de walvisvaart. Paul Reef, Carlijn van der Veen, Bas Nordkamp, Chantel le Carpentier en Blossom van der Zwan hebben een artikel geschreven over de Volkenbond en het streven naar aanpassing van nationalistische schoolboeken in het spanningsveld tussen soevereine staten en internationaal idealisme.

Daarnaast is er een drietal artikelen over uiteenlopende onderwerpen binnen de geschiedenis van internationale organisaties na de Tweede Wereldoorlog. Liesbeth van de Grift, universitair docent Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen aan de Universiteit Utrecht, schrijft over de rol van Greenpeace als niet-statelijke actor in de internationale politiek. Peter Malcontent, tevens verbonden aan de Universiteit Utrecht als universitair docent Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen, biedt een nieuwe visie op de geschiedenis van de mensenrechten in internationale betrekkingen aan de hand van de casus ‘Nederland Gidsland.’ Ten slotte schrijft Lenneart van Heumen, promovendus Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen, over het belang van niet-statelijke actoren, informele netwerken en trans-Atlantische relaties in het onderzoek naar het Europese integratieproces.

Hierop volgt een interview met Wim van Meurs naar aanleiding van zijn benoeming tot hoogleraar Europese Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Hij sprak hierin over zijn plannen voor zijn leerstoel, zijn passie voor Oost-Europese geschiedenis en politiek buiten de traditionele instituties om. Ook vulden twee nieuwe promovendi Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, Thomas Delpout (Cultuurgeschiedenis) en Sven Betjes (Oude Geschiedenis) respectievelijk de Boeken Top 5 en Verleden Verbeeld in. Tot slot kunt u in de Geschiedenis Meester alle recent afgestudeerde masterstudenten Geschiedenis aan de Radboud Universiteit terugvinden.

Wij wensen u veel leesplezier toe!

Oude en nieuwe diplomatieke geschiedenis

Een inleiding

Chantel le Carpentier

De Eerste Wereldoorlog vormde een waterscheiding tussen de zogenaamde "oude" en "nieuwe" diplomatie.¹ De wijze waarop diplomaten en staten voor deze oorlog diplomatie bedreven, kreeg na 1918 het label "old diplomacy". Internationale relaties werden destijds bepaald door het idee dat de machtsbalans tussen de grote mogendheden essentieel was voor stabiliteit. Diplomatie werd gekenmerkt door geheime bilaterale overeenkomsten. Onderhandelingen waren uitsluitend een aangelegenheid van overheden en (adellijke) diplomaten - burgers en deskundigen speelden hierin geen rol van betekenis. Diplomatie draaide om territoriale uitbreiding, economisch gewin en oorlogvoering. Volgens het standaardverhaal van de geschiedenis van de internationale betrekkingen en organisaties bracht de Eerste Wereldoorlog grote verandering teweeg in hoe aan werd gekeken tegen internationale betrekking. De gruwelijkheden van de oorlog stelden veel ter discussie, waaronder het idee van de Westerse beschaving als geheel. Algemeen werd aangenomen dat de "old diplomacy" van oorlog, macht en territorium en gebaseerd op geheimhouding had geleid tot de Eerste Wereldoorlog en de bijbehorende wreedheden.

Dit was het begin van wat "new diplomacy" wordt genoemd. Dit was niet alleen een nieuwe methode voor het beslechten van geschillen of het onderhandelen over macht, maar ook een nieuwe set parameters voor diplomatie en de onderwerpen aan de onderhandelingstafel. Uitgangspunt was het opstellen van modernere, duidelijke doelstellingen voor internationale betrekkingen en diplomatie. Men distantieerde zich van de cynische machtspolitiek van de grootmachten vanuit het principe van de "balance of power" dat gold als een voorbode van de oorlog. "New diplomacy" introduceerde het concept van een internationale gemeenschap met gemeenschappelijke doelstellingen; een positieve gemeenschap om voor te vechten in plaats van een noodzakelijk kwaad ter bescherming tegen degenen die de soevereiniteit van een andere staat betwisten. De nieuwe parameters van de diplomatie gaven een andere inhoud aan de functie van de internationale betrekkingen en tilden beleidsterreinen zoals milieu, sociale zaken en onderwijs naar het internationale niveau in een tijd waarin deze terreinen zelfs in de binnenlandse politiek nog in de kinderschoenen stonden.

Deze opzet voor een nieuwe internationale orde na de Eerste Wereldoorlog leidde tot een geheel nieuwe dynamiek van multilaterale onderhandelingen, die niet langer beperkt bleven tot statelijke actoren. De onafhankelijke

1 Vertaald uit het Engels door Dana van Beurden

expert trad op de voorgrond en niet alleen in een adviserende functie. Experts zaten nu als gelijken met premiers en staatssecretarissen aan de onderhandelingsstafel; lobbyend, politieke standpunten innemend en werkend aan overeenkomsten. Met hen kwam ook de opkomst van de civil society, oftewel het maatschappelijk middenveld, in de internationale diplomatie. Non-gouvernementele organisaties (NGO's) stonden in de voorhoede van politieke verandering en konden via het platform dat de Volkenbond ze bood, een belangrijke rol spelen in de internationale betrekkingen. Er werden nationale Volkenbondorganisaties gevormd evenals transnationale netwerken van activisten en niet-statelijke politieke leiders. Naast de formele vormen van de civil society werd de publieke opinie in dit nieuwe tijdperk van de diplomatie een belangrijke factor in de beleidsvorming. Zoals Mark Mazower het verwoordt: "The internationalist alternatives to traditional diplomacy set transparency above secrecy, and participation above exclusion".² Al deze veranderingen waren erop gericht om het kwaad dat de Eerste Wereldoorlog had aangericht, te slechten. De lang geaccepteerde darwinistische ideeën over macht en de beschavingsmissie van het Westen waren niet meer vanzelfsprekend. De beschaving van het Westen stond ter discussie en "new diplomacy" leverde de middelen en motivatie voor een nieuwe internationale orde en beschaving waarin niet louter cynisch eigenbelang centraal stond.

Katalysator van al deze verandering in de diplomatie was de oprichting van de Volkenbond, door de Amerikaanse president Woodrow Wilson aangekondigd in zijn Veertien Punten. De Volkenbond moest de hoeksteen worden van het moderne intergouvernementalisme dat een platform bood voor de nieuwe populariteit van internationalistische idealen. Veel academisch onderzoek heeft zich in het bepalen van de oorspronkelijke motieven voor de oprichting van de Volkenbond in 1920 echter eenzijdig gericht op het voorkomen van een nieuwe oorlog. Deze simpele conclusie legde de nadruk op wanhopige staten die oorlogsmoe waren en tot alles bereid waren om verdere aanvallen op hun economie en bevolking te voorkomen, zelfs wanneer dat betekende dat ze samen moesten werken met concurrenten om de macht.³

Een dergelijke gevolgtrekking heeft geen oog voor het reeds bestaande internationalisme dat enige tijd voor de oorlog al voet aan de grond kreeg. De Volkenbond was het resultaat van een aantal sluimerende krachten die in die tijd tot wasdom kwamen; internationalisme, publieke opinie, wetenschappelijke en technologische vooruitgang en de opkomst van de moderne economische orde. De traditionele, op *Realpolitik* geënte benadering van de Volkenbond door historici schiet niet alleen tekort in haar veronderstellingen met betrekking

2 Mark Mazower, *Governing the World: The History of an Idea* (Londen, 2012).

3 Vgl. o.a. F.P. Walters, *A history of the League of Nations*, 2 dln (Oxford, 1952); Remco van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde. 1919-1946*, (Amsterdam, 1999).

tot de motieven voor de oprichting, maar ook met betrekking tot het beoordelen van het succes van het werk van de Volkenbond. Aangezien de traditionele visie zich baseert op de grondslag dat de Volkenbond het geesteskind was van politieke leiders die een nieuwe oorlog wilden voorkomen, vormt het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog volgens deze visie het onweerlegbare bewijs dat de Volkenbond een mislukking was.

Deze visie is ook een voorbeeld van de onderzoeksschool van de “old diplomatic history” die zich alleen richtte op de pijlers van de traditionele diplomatie: bilaterale overeenkomsten, zoals het Verdrag van München van 1938, die uiteindelijk oorlog in Europa niet konden voorkomen, en op officiële documenten en overeenkomsten tussen staten en de Volkenbond. Dit beperkte traditionele onderzoek naar de Volkenbond biedt echter geen evenwichtig en volledig inzicht in de internationale betrekkingen in het interbellum. Het slaagt er niet in om de ideeën achter zijn activiteiten te identificeren en de langetermijngevolgen te benoemen van wat kan worden gezien als de eerste moderne intergouvernementele organisatie. Het geeft een finalistische weergave van de geschiedenis die, door zich uitsluitend te richten op soevereine staten, niet correspondeert met de veel complexere realiteit van de Volkenbond.

Een nieuwe school van zogenaamde “new diplomatic history” werd populair in de jaren negentig. Vertegenwoordigers hiervan besloten om het oordeel dat de Volkenbond gedoemd is geweest om te mislukken ter discussie te stellen door af te stappen van de traditionele thema’s van oorlog en verdragen tussen staten en de Volkenbond. Onderzoekers van de “new diplomatic history”, zoals Susan Pedersen, benaderden de Volkenbond niet (alleen) in termen van “balance of power” en legden daarmee de waaier aan beleidsterreinen waarmee de Volkenbond zich bezighield bloot. Dit waren beleidsterreinen die geen aandacht hadden gekregen in de traditionele opvatting van een mislukte Volkenbond. Zij wilden de Volkenbond begrijpen vanuit zijn ambities en integreerden de nieuwe parameters van Volkenbondsactiviteit in hun werk. Voorts gingen deze vooral historici op zoek naar de betrokkenheid van de Volkenbond in bijvoorbeeld sociaal beleid voor vrouwen, tegen mensenhandel en voor politieke vorming en andere niet-traditionele onderwerpen zoals natuurbehoud, vluchtelingenopvang en bestuur van mandaatgebieden.⁴ De aandacht is uitdrukkelijk niet gericht op staten, ministeries of Volkenbondorganisaties maar op het maatschappelijk middenveld en transnationale netwerken.⁵

Deze aanpak ging verder dan officiële diplomatieke akten en nam in plaats daarvan persoonlijke verhalen, literatuur van niet-gouvernementele organi-

4 Susan Pedersen, *The Guardians: The League of Nations and the Crisis of Empire* (Oxford, 2015).

5 Anne-Isabelle Richard, ‘Competition and complementarity: civil society networks and the question of decentralizing the League of Nations’, *Journal of Global History* 7:2 (2012), 233-256.

saties en brieven mee, en bekeek de opkomende elementen van de publieke opinie en de civil society met nieuw gevestigde internationale organisaties zoals Greenpeace en het Rode Kruis en hun rol in onderhandelingen en besluitvorming. De “new diplomatic history” heeft een kijk op de Volkenbond die haaks staat op die van haar traditionele voorgangers. Het centrale argument is daarbij dat de successen van de Volkenbond, ondanks zijn ontbinding in 1946, lagen in de invloed op beleidsterreinen van “new diplomacy” zoals natuurbescherming en mensenrechten die we heden ten dage nog steeds kennen.⁶

Dit apologetische argument met de nadruk op de successen van de Volkenbond benadert nog onvoldoende de realiteit van de internationale betrekkingen gelieerd aan de Volkenbond in deze periode. Het voldoet niet aan de behoefte aan een realistische benadering, maar is eerder een doelbewuste poging om de lezing van de traditionalistische benadering te ontkrachten. Er wordt een positief tegenargument geponereerd tegenover de min of meer geaccepteerde traditionele visie dat de Volkenbond een mislukking was. Zowel de oude als de nieuwe visie op de Volkenbond doen geen recht aan complexe en dynamische karakter van de relaties in deze periode. Deze tekortkomingen hebben geleid tot een hiaat in de analyse van de Volkenbond, een gebrek aan een realistische kijk op de ambities voor de oprichting, de activiteiten en tenslotte een retrospectieve evaluatie van de Volkenbond zonder te vervallen in de eenzijdige kwalificaties van mislukking en succes.

In het themacollege over de Volkenbond in het tweede semester van 2016 onder begeleiding van dr. Wim van Meurs hebben Nederlandse en internationale studenten onderzoek naar de Volkenbond gedaan aan de hand van een nieuwe aanpak. Samen hebben we een “third way” van diplomatieke historische analyse ontwikkeld die de kloof tussen “old” en “new diplomatic history” overbrugt. Deze derde weg beargumenteert dat de traditionele aanpak zijn waarde heeft wanneer deze wordt gekoppeld aan de methodes van de “new diplomatic history”. Deze derde weg erkent dat er sprake is van een veel gecompliceerder beeld dat niet kan worden beoordeeld als een eendimensionaal concept, maar eerder moet worden benaderd vanuit verschillende hoeken zodat er niets genegeerd wordt. Deze methode komt neer op een meer realistische benadering door af te stappen van een analyse van enkelvoudige relaties tussen staten en de Volkenbond. In plaats daarvan wordt uitgegaan van een dynamische set van relaties tussen staten, civil society, deskundigen, individuen en de Volkenbond en zijn ambtenaren, om zo een meer samenhangende analyse van het werk van de Volkenbond te bieden. De tunnelvisie van de traditionele nadruk op staten instituties en die van de nieuwere historiografie op (trans)nationale civil socie-

6 Zie bijv: Susan Pedersen, ‘Back to the League of Nations’, *The American Historical Review* 112:4 (2007), 1091-1117; Anna-Katharina Wöbse, ‘Oil on troubled waters? Environmental diplomacy in the League of Nations’, *Diplomatic History* 32:4 (2008), 519-537.

ty netwerken wordt zo vermeden.⁷ Deze nieuwe onderzoeksmethode en vorm van diplomatieke geschiedschrijving leveren een compleet nieuwe vorm van analyse op die je tongue-in-cheek “new new diplomacy” zou kunnen noemen.

In dit themanummer van *Ex Tempore* over diplomatieke geschiedenis, internationale betrekkingen en organisaties zijn de twee beste papers uit het themacollege opgenomen als ingekorte en herschreven artikelen. Deze twee artikelen passen de methode van “new new diplomatic history” toe op een scala van niet-klassieke beleidsterreinen waarvoor de Volkenbond de verantwoordelijkheid op zich nam. De Volkenbond probeer zo actief om een definitieve overgang te bewerkstelligen van de conflictueuze internationale relaties van het recente verleden naar een modern systeem van diplomatie. Deze tot korte artikelen omgeschreven papers behandelen de manieren waarop de dynamiek werkte tussen de verschillende, grotendeels nieuwe statelijke en niet-statale actoren als pioniers van verandering. De beleidsterreinen die hierin centraal staan, waren voor de Volkenbond in de eerste plaats idealistisch, waardoor ze gepaard gingen met controverses die gewoonlijk tot een conflict leidden waar staatssoevereiniteit en Volkenbondidealisme botsten. Geen van deze papers biedt een definitieve conclusie over een simpelweg ‘falen’ of ‘succes’ van de Volkenbond. Onze conclusies zijn complexer door de aandacht voor de diverse spanningen tussen de Volkenbond en de natiestaten. Hierdoor is er ook geen sprake van een eenduidige vorm van analyse, omdat ieder artikel verschillende methodes van onderhandeling en diplomatie met verschillende niveaus van succes behandelt.

Chantel Louise Le Carpentier, Bas Nordkamp, Paul Reef, Carlijn van der Veen en Blossom van der Zwan hebben deze nieuwe methode van diplomatieke geschiedenis toegepast op de kwestie van de herziening van schoolboeken, een belangrijke taak van de Volkenbond om haat, strijd en vijandbeelden tussen volkeren te verhinderen en daarmee een nieuwe oorlog te voorkomen. Hun artikel presenteert de staat nadrukkelijk weer als sleutelfiguur in het bereiken van overeenkomsten met betrekking tot de schoolboekherziening. Deze aanpak van de “new new diplomatic history” biedt een analyse die gericht is op de driehoeksrelatie tussen de Volkenbond, de Nederlandse overheid en met de Nederlandse en internationale civil society. Alle drie speelden een rol, ook de staten en hun nationale comités, bij het tot stand komen van overeenkomsten over de controversiële kwestie van tekstboekherziening in het spanningsveld tussen soevereiniteit en Volkenbondidealisme. Uit deze bijdrage blijkt dat de staat een vooral een belangrijke faciliterende rol speelde, maar niet zo doorslaggevend als de nationale comités van experts en de civil society in het produceren van herzieningen, verbeteringen en nieuwe concepten voor schoolboeken.

In hun paper over het werk van de Volkenbond met betrekking tot de

7 Vgl. Daniel Laqua, ‘Transnational intellectual cooperation, the League of Nations, and the problem of order’, *Journal of Global History* 6 (2011), 223-247.

walvisvangst bekritisieren Susan Scherpenisse en Wim van Meurs het apologetische argument van de “new diplomatic history”. Deze school heeft de neiging te concluderen dat de Volkenbond succesvol was vanwege de erfenis die hij achterliet, in plaats van de resultaten van zijn acties in de tijd zelf te beoordelen. Een duidelijk voorbeeld van dit argument kan worden gevonden in Anne Wöbse’s paper getiteld “Oil on Troubled Waters? Environmental Diplomacy in the League of Nations”.⁸ Hierin wordt betoogd dat hoewel de Volkenbond in de traditionele zin gefaald had, had deze wel de weg vrij gemaakt voor de toekomstige behandeling van niet-traditionele, vaak controversiële kwesties op een intergouvernementeel niveau, waaronder natuurbescherming.

In tegenstelling tot de bijdrage over de schoolboeken, komen Susan Scherpenisse en Wim van Meurs tot het oordeel dat er in het geval van de walvisvangst weinig bewijs is om te betogen dat niet-statelijke actoren, kenmerkend voor “new diplomacy” en in het algemeen een belangrijke focus van “new diplomatic history”, toegang hadden tot het besluitvormingsproces. In tegendeel, in de werkelijke onderhandelingen over de regulering van de walvisvangst werden zij grotendeels genegeerd. Via hun nationale regeringen hadden de walvisvaarders wel invloed op het beleidsterrein van de Volkenbond, maar van een nieuwe diplomatieke agenda die het begin vormde van aandacht voor milieuproblematiek op het internationale toneel was geen sprake. In dit paper wordt aangetoond dat de intergouvernementele interventie in de walvisvangst werd ingegeven door winstmotieven, niet door bezorgdheid om het milieu. Deze ontdekking ondermijnt het vaak geaccepteerde apologetische argument. Het is aan historici om te beoordelen of wel kan worden gesteld dat het belang van de Volkenbond in milieukwesties zoals walvisvangst beschouwd dient te worden als een voorbode van toekomstig overheidsingrijpen ten faveure van flora en fauna.

Een groot deel van het materiaal dat gebruikt is, is primair van aard geweest, voornamelijk afkomstig uit het Volkenbondsarchief in Genève of het Nationaal Archief in Den Haag. Dit werd gebruikt in combinatie met secundaire bronnen zoals de gedrukte protocollen van de Volkenbondinstituten. Het meertalige karakter van dit onderzoek leende zich goed voor de diversiteit in onderzoeksgroepen, waardoor een zo breed mogelijke aanpak mogelijk was met gebruik van verschillende bronnen in het Nederlands en Engels, maar bijvoorbeeld ook in het Frans, Duits en Spaans. Sommige secundaire literatuur was nuttig bij het verkrijgen van inzicht in de huidige visie op de Volkenbond betreffende deze specifiek niet-klassieke onderwerpen. Secundaire literatuur bleek een belangrijke sleutel te zijn voor een brede kijk op de geschiedenis die afstand neemt van het huidige discours om actoren opnieuw te beoordelen en zo een nieuwe eigen visie te formuleren.

8 Anna-Katharina Wöbse, ‘Oil on troubled waters? Environmental diplomacy in the League of Nations’, *Diplomatic History* 32:4 (2008), 519-537.

Veel dank gaat uit naar Susan Scherpenisse voor haar werk in Genève, waar zij veel inzet toonde bij het verzamelen van documenten ten behoeve van de onderzoeksgroepen. Haar nauwlettende aandacht voor wat iedere groep wenste te bereiken is heel belangrijk geweest voor ons werk. Zonder haar voorwerk zou ons onderzoek niet mogelijk zijn geweest. Veel dank gaat ook uit naar Anna-Katharina Wöbse van de universiteit Giessen en Anne-Isabelle Richard van de Universiteit Leiden voor het delen van hun onderzoek in twee gastcolleges. Anna gaf ons inzicht in haar “new diplomatic” aanpak in haar onderzoek naar de milieubeweging in de Volkenbond. Ze beantwoordde zorgvuldig onze vragen niet alleen over de resultaten van haar werk, maar ook over haar onderzoeksmethodes, die van grote waarde zijn geweest voor ons werk. Anne-Isabelle gaf ons een gedetailleerd inzicht in de diplomatieke geschiedenis en de verschuivingen in diplomatie na de Eerste Wereldoorlog. Ze benadrukte het belang van de opkomst van de civil society en niet-statelijke actoren en deskundigen, en waarom het zo’n cruciale verschuiving was in de diplomatieke geschiedenis.

Tot slot, dank aan Wim van Meurs voor het opzetten, aansturen en begeleiden van de onderzoeksgroepen. Zijn zorgvuldigheid en aandacht voor goed onderzoek, historische precisie en de academische ontwikkeling van zijn studenten heeft geleid tot deze verzameling van papers. Het resultaat van het themacollege was ook een groep jonge historici die nu beschikken over de vaardigheden om een idee uit te werken, te onderzoeken en daaruit iets van blijvende waarde te maken. Wij nemen deze lessen mee voor de toekomst en wie weet welke geschiedverhalen we zo nog aan het licht zullen brengen.

Diplomaten op walvisjacht

Internationale diplomatie en natuurbescherming

Prof. dr. Wim van Meurs & Susan Scherpenisse

Toen de Volkenbond na de Eerste Wereldoorlog werd opgericht, was zijn doelstelling het voorkomen van een nieuwe wereldbrand. Andere bijdragen in dit themanummer laten zien dat de statengemeenschap deze doelstelling breder en ambitieuzer opvatte dan een klassieke *balance of power*, ontwapening en vredesdiplomatie. Omdat men voor het eerst begon na te denken over de diepere oorzaken van oorlogen, behoorde de bestrijding van de geïdentificeerde oorzaken – sociaaleconomische ongelijkheid, nationalisme en armoede – tot de agenda van de Volkenbond. Wat weinigen weten is dat de Volkenbond zich zelfs met natuurbescherming bezighield. Het agenderen van bedreigde diersoorten past bij de dadendrang van een relatief autonome internationale organisatie, aangewakkerd door niet minder idealistische wereldwijde burgerinitiatieven.

De inzet van dezelfde organisatie voor natuurbescherming roept vanuit het perspectief van natuurbescherming wel wat vraagtekens op. Zo werd het belangrijkste resultaat op dat gebied behaald in 1937, toen de tekenen aan de wand al op een nieuwe wereldoorlog duiden. Waarom spande men zich in het *Palais des Nations* in Geneve toen in om walvisvangst wereldwijd te reguleren? In 1937 had Hitler al pacts met Italië en Japan gesloten en het Rijnland geannexeerd. De Spaanse burgeroorlog was in volle gang, terwijl de Japanners in China en de Italianen in Ethiopië huishielden. Waarom überhaupt natuurbescherming en waarom op dat moment? Het is bekend dat de ambities van de Volkenbond in de eerste jaren na de oprichting in 1920 geen grenzen kenden. Het was de eerste internationale organisatie die naam verdiende, met een vaste staf die de eigen agenda (mede)bepaalde: volksgezondheid, de bestrijding van drugs- en alcoholmisbruik en mensenhandel en de bescherming van bedreigde diersoorten werden zo internationaal gethematiseerd. De meeste van deze ambities waren allang voor de economische crisis van 1929-1930 ten prooi gevallen aan de *Realpolitik* van de grote lidstaten.¹ In deze bijdrage gaat het om de motieven van de verschillende partijen die zich vanuit de (internationale) politiek en (transnationale) *civil society* in het kader van de Volkenbond in het Interbellum inzetten voor natuurbescherming en in het bijzonder voor de regulering van de walvisvangst.

Het zal niemand verbazen dat een klassiek handboek over de geschiedenis van de Volkenbond als dat van F.P. Walters (1950) in ruim 800 bladzijdes

1 Susan Pedersen, 'Back to the League of Nations', *American Historical Review* 112 (2007), 1091–1117.

nauwelijks aandacht heeft voor andere onderwerpen dan vrede, veiligheid en diplomatie. Milieuvraagstukken en bedreigde diersoorten komen hierin helemaal niet voor.² Daarentegen past natuurbescherming uitstekend binnen de agenda van de *new diplomatic history* die de afgelopen tien tot twintig jaar op is gekomen in de geschiedenis van de internationale betrekkingen. Het gaat immers om ideële doelstellingen, een voortrekkersrol voor experts en burgerinitiatieven en om transnationale samenwerking.

New diplomatic history vernieuwd

Het voorbeeld van de walvissen in deze bijdrage laat echter zien dat ook deze *new diplomatic history* eenzijdig kan zijn in haar ijver om de kortzichtigheid van de traditionele diplomatieke geschiedschrijving aan de kaak te stellen. Zoals uit de inleiding blijkt hebben we deze sceptische revisie van het idealistische revisionisme *new new diplomatic history* gedoopt.³ Vanzelfsprekend gaat het hier niet om een terugkeer naar de klassieke studie van de internationale betrekkingen en internationale organisaties zoals die nog lang na Walters beoefend werd. Er wordt juist gestreefd naar een nieuw evenwicht tussen *civil society*, experts en nationale staten. De invloed van experts en niet-gouvernementele organisaties in de dynamiek en doelstellingen van de Volkenbond wordt serieus genomen. Tegelijk wordt de blik niet zo verengd dat de macht van de lidstaten óf verdrongen wordt óf om normatieve redenen tegenover de idealisten wordt geplaatst.⁴

In de afgelopen jaren heeft een aantal auteurs de Volkenbond en zijn natuurbeschermingsactivisme vooral gezien als voorloper en wegbereider van latere initiatieven door de milieubeweging van de jaren zeventig en de Verenigde Naties. Vanuit de naoorlogse ontwikkeling bezien is dat een legitieme invalshoek: de ontwikkeling naar het wereldwijde moratorium op walvisjacht van 1982 begon immers bij de Volkenbond. Er schuilt een gevaar in een dergelijke zoektocht naar precedenten. Marginale groepen met weinig politieke macht of opinies die in het publieke debat minder prominent zijn, kunnen vanwege hun latere gewicht overschat worden in hun eigen tijd. Charlotte Epstein betoogt in haar boek *The Power of Words in International Relations. Birth of an Anti-Whaling Discourse* (2008) dat de taboeïsering van walvisvangst “het eerste wereldwijde succes” van milieu-NGOs was.⁵ Haar nadruk op discourse of vertogen geeft het woord aan mondige natuurbeschermers, de publieke opinie en wetenschappers. Dezelfde tendens is ook aanwezig in het boek *Weltnaturschutz. Umweltdiplomatie in Völkerbund und Vereinten Nationen 1920-1950* (2012) van Anna Kathari-

2 F.P. Walters, *A History of the League of Nations* (Oxford, 1950).

3 Themacollege (BA) ‘The League of Nations – Experiment or Failure?’, Nijmegen feb. 2016 en feb. 2017.

4 Marc Mazower, *Governing the World. The History of an Idea* (New York, 2012), xi-xix.

5 Charlotte Epstein, *The Power of Words in International Relations: Birth of an Anti-Whaling Discourse* (Cambridge, 2008), vii, 21.

na Wöbse waarin de walvisvangst een centraal thema is. Wie in essentie uitgaat van natuurbescherming als normatief ideaal (van onze eigen tijd) kan meegaan in het perspectief van Epstein en Wöbse. Wie het open spel van ideeën, claims en institutionele macht in zijn historische context probeert te reconstrueren, kiest een andere insteek. De eerlijkheid gebiedt: in *Weltnaturschutz* analyseert Wöbse voor het interbellum de parallelle van beide trends: de opkomst van natuurbescherming als ideaal *en* de toenemende economische exploitatie van natuurlijke hulpbronnen inclusief walvissen.⁶ Ze erkent dus dat tijdens het interbellum niet alleen motieven met betrekking tot natuurbescherming een rol speelden maar ook economische motieven.

De vraag is of natuur-experts en transnationale milieuactivisten *avant la lettre* werkelijk een aantoonbare en substantiële invloed op het tot stand komen en vooral ook op de inhoud van de conventie tot regulering van de walvisvangst van 1937 hebben gehad. De lat ligt bij de *new new diplomatic history* benadering die gehanteerd wordt in deze bijdrage dus hoger dan bij vele adepten van de nieuwe diplomatieke geschiedenis. Het is *niet* voldoende dat de conventie van 1937 als voorbeeld diende voor een soortgelijke VN-conventie in december 1946, de oprichting van de International Whaling Commission (IWC) in datzelfde jaar en dat deze lijn doorgetrokken kan worden naar het moratorium van 1982. Voor de criteria van substantiële invloed en motieven is het *ook* noodzakelijk om te bezien *door wie* en vooral *waarom* de conventie van 1937 geïnitieerd werd. Pas als het lot van de grootste zeezoogdieren daarbij centraal stond en transnationale natuurbeschermers de lidstaten van de Volkenbond zodanig onder druk wisten te zetten dat ze instemden met een conventie die een voelbare inperking van economische vrijheid en profijt betekende, is het 1:0 voor *new diplomatic history*. De Volkenbond was dan inderdaad een ambitieus experiment met *vérreikende* gevolgen. De kleinere activiteiten van de Volkenbond ter bescherming van bedreigde landschappen en andere diersoorten zijn in deze historiografische richtingstrijd minder relevant omdat daarbij natuurbescherming niet botste met grote economische en nationale belangen. De walvisvangst was in de jaren dertig ten minste voor een aantal lidstaten een belangrijke industrietak: tienduizenden walvissen werden elk jaar gevangen voor hun vlees en voor traan (gebruikt voor kaarsen, als brandstof en voor zeep), gewonnen door het uitkoken van de zogenaamde 'blubber', het onderhuidse vet van de walvis.⁷

De laatste walvis

Walvisvangst is bijna net zo oud als de mensheid, omdat de walvis in een aantal basisbehoeftes voorzag: voedsel, brandstof en hygiëne. In de loop van

6 Anna Katharina Wöbse, *Weltnaturschutz. Umweltdiplomatie in Völkerbund und Vereinten Nationen 1920-1950* (Frankfurt am Main & New York, 2012), 171-246.

7 Epstein, *The Power of Words in International Relations*, 27-52.

de negentiende eeuw werden alternatieven ontdekt, bijvoorbeeld minerale olie als brandstof. Tegelijk groeide de walvisvangst echter explosief tot het midden van de twintigste eeuw. Deze groei had te maken met een aantal technologische vernieuwingen. De traditionele walvisjacht in Arctische gebieden (zoals rond Spitsbergen) was een lucratieve, maar buitengewoon ontberingsrijke en gevaarlijke activiteit. De vangpraktijk was wel dat vanuit een kleine bijboot de harpoen met de hand in de walvis, niet zelden een potvis van 15 meter en 50 ton, geboord moest worden. Het verhaal van Herman Melville over Moby Dick en kapitein Ahab, die gevangen in een harpoenlijn zelf door de walvis de diepte in wordt gesleurd, is geen pure fantasie.⁸ Schepen die door een walvis geramd en tot zinken gebracht werden, waren geen uitzondering.

Eind negentiende eeuw werden grotere stalen schepen ingezet op de walvisvaart en werd het harpoengranaatkanon uitgevonden. Dit maakte de walvisjacht nog geen comfortabel beroep, maar wel veel minder gevaarlijk en efficiënter. Na de Eerste Wereldoorlog (die de vraag naar brandstof flink aangejaagd had) volgde een tweede vernieuwing, de inzet van zogenaamde fabrieksschepen. Zo'n drijvende fabriek maakte in afgelegen zeegebieden deel uit van de vloot walvisvaarders, kon een gevangen walvis compleet op het achterdek takelen en ter plekke verwerken. Beide innovaties vergden een flinke investering in deze 'industrie'. Het gevolg was dat een aantal traditionele walvisvaarder-naties de boot misten of er bewust voor kozen om hun activiteiten af te bouwen. Nederland was bijvoorbeeld van oudsher één van de marktleiders, maar liet het eind negentiende eeuw aan de Britten, Japanners en Noren over. Door de investeringen in technologische innovaties en industriële walvisvangst verdwenen in de jaren twintig en dertig meer en meer van deze relatief zeldzame zoogdieren in de kookpotten van de fabrieksschepen.⁹

Hierdoor verergerde een probleem dat de eerste moderne walvisvaarders al aan het einde van de negentiende eeuw geconstateerd hadden en waartoe in 1902 in Kopenhagen de Permanent International Board for the Exploration of the Sea opgericht was: overbevissing.¹⁰ Kennelijk had de economische exploitatie voor een neerwaartse spiraal in de walvispopulaties gezorgd. De geringe 'bevolkingsdichtheid' van deze dieren en hun lange natuurlijke levensduur zorgden ervoor dat de walvissen zich niet snel van overbevissing konden herstellen. Bovendien kwam de bedrijfseconomische lucrativiteit van deze industrie al snel in gevaar als schepen en bemanningen langer op zee moesten blijven en grotere afstanden moesten afleggen voor eenzelfde opbrengst. Terwi-

8 Herman Melville, *Moby-Dick: An Authoritative Text, Reviews and Letters by Melville, Analogues and Sources, Criticism* (1851; New York, 1967).

9 Martijn Blekendaal, "Veertig Jaar na het einde van de Nederlandse walvisvaart", *Historisch Nieuwsblad*, 6 (2004).

10 Helen M. Rozwadowski, *The Sea Knows No Boundaries. A Century of Marine Science under ICES* (Washington DC, 2002).

jl in 1933-1934 twintig fabrieksschepen maar liefst 20.000 walvissen verwerkten, konden 34 fabrieksschepen slechts vijf jaar later ditzelfde aantal walvissen niet meer binnenhalen.¹¹ Omgekeerd waren de winstmarges en de investeringen niet dusdanig dat de jagers vrijwillig geneigd waren om duurzaamheid te laten prevaleren boven profijt. Vandaar de verwoede pogingen om dit fragiele evenwicht met wetenschappelijke gegevens te voorspellen voor de industrie en haar rendementsmaximering. Al aan het begin van de jaren dertig werden de eerste akkoorden gesloten tussen bedrijven en bilateraal tussen regeringen om een 'economisch uitsterven' van de meest lucratieve walvissoorten tegen te gaan. Dit gebeurde vooral door aan de concurrentie beperkingen op te leggen en de eigen vangquota op peil te houden. Van de wetenschap werd verwacht dat door onderzoek bepaald zou kunnen worden wat de absolute maximale vangquota waren voor een duurzaam lucratieve walvisindustrie.¹²

Duurzaamheid en biodiversiteit?

De eerste initiatieven om de natuur te beschermen tegen de gevolgen van de modernisering zijn duidelijk ouder dan de Volkenbond. Door de alsmaar toenevende uitbouw van steden, fabrieken en infrastructuur en de exploratie van grondstoffen aan het einde van de negentiende eeuw werd natuurbescherming steeds meer gezien als kenmerk van (Westerse) beschaving. Burgerinitiatieven zoals de Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals bestookten nationale regeringen met petitie om zogenaamde 'natuurmonumenten' in te richten – niet alleen om daarmee het landschap te beschermen, maar ook om – letterlijk – de 'recreatie' van de moderne mens te bevorderen. Met enige regelmaat slaagden zij erin om de publieke opinie te mobiliseren en zo politieke druk uit te oefenen om bedreigde diersoorten te redden en mishandeling van bijvoorbeeld circusdieren aan de kaak te stellen. De kranten uit die jaren suggereren echter dat de vraag niet was of walvissen geëxploiteerd mochten worden, maar in welke mate dit verantwoord was. *De Vaderlander* noteerde bijvoorbeeld in 1923: "Waar ongeveer een miljoen pond sterling jaarlijks in de walvisch industrie in de Zuidelijke zeeën wordt verdiend, acht men het dringend noodzakelijk dat een zoo volledig mogelijke studie wordt gemaakt van de gewoonten, het voedsel en de voortplanting van de walvisch ten einde stappen voor een doeltreffende bescherming te kunnen nemen."¹³

De visies van veel milieuactivisten tijdens het interbellum kunnen als 'groen' getypeerd worden. Deze groene beweging accepteerde, zoals uit het

11 S.J. Holt, 'Sharing the catches of whales in the southern hemisphere', in: Ross Shotton (ed.), *Case studies on the allocation of transferable quota rights in fisheries*. FAO Fisheries Technical Paper 411 (Rome, 2001), 322-373, aldaar 328.

12 Holt, 'Sharing the catches', passim; 'Walvischvaart en Walvischstand', *Het Vaderland* (30 sept. 1937), D1.

13 'Bescherming van de walvischen', *De Vaderlander* (20 nov. 1923), B4.

voorbeeld van *De Vaderlander* blijkt, verdringing van en het dienstbaar maken van de natuur door de mens. Zij zag dit als onvermijdelijk. Het doel was om dieren en landschappen op kleine schaal te beschermen en behouden. De groene beweging verschilt hierin van de radicalere grijze milieubeweging die opkwam in de jaren zeventig. Deze grijze beweging stelde legitimiteit van consumentisme en productiegroei ter discussie en introduceerde het concept 'duurzaamheid'.¹⁴ Dit beeld van radicale milieuactivisten die de consumptie-maatschappij afwijzen, hebben we tegenwoordig op ons netvlies staan.

Er zijn twee redenen waarom deze 'groene' gentlemen-natuurbeschermers hun hoop na de Eerste Wereldoorlog op de net opgerichte Volkenbond vestigden. Net als nu op milieugebied was het ook toen evident dat bepaalde vraagstukken van natuurbescherming (met name het behoud van bedreigde diersoorten zoals walvissen of trekvogels) om internationale maatregelen vroegen. Bovendien zagen de al bestaande burgerinitiatieven al snel het idealisme en utopisme van de Volkenbond die graag het begin wilde vormen van een wereldregering. Het redden van de walvis diende de wereldvrede weliswaar niet direct, maar vanuit het idealisme van die tijd na de morele ontreding van de Eerste Wereldoorlog was elke daad van beschaving en menselijkheid een stap in de goede richting. De Volkenbond bood deze organisaties dus graag een transnationaal platform en omarmde hun doelstellingen. De Volkenbond fungeerde niet alleen als een platform voor activisten, maar ook als bliksemafleider voor nationale regeringen. Een nationale regering kon op twee manieren punten scoren bij de kleine elite van gegoede burgerlijke 'milieuactivisten'. Als eerste gaf ze hiermee aan de idealistische organisatie van de Volkenbond als wereldregering serieus te nemen. Tegelijk kon ze goede sier maken met haar engagement voor natuurbescherming, in de prettige zekerheid dat de veelheid aan tegenstrijdige belangen in Geneve effectieve maatregelen zou verhinderen.¹⁵

Uiteindelijk werd op 8 juni 1937 de 'International Agreement for the Regulation of Whaling' ondertekend, ook door de belangrijke naties in de walvisvangst: Zuid-Afrika, de VS, het Verenigd Koninkrijk en Noorwegen.¹⁶ Niet in de idealistische beginfase van de Volkenbond maar pas aan het einde van de

14 Hans Righart, 'Milieu en politiek in Nederland 1960-1993', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 107 (1994), 331-347; "Internationale natuurbescherming", *Het Vaderland* (24 mei 1931), C1.

15 Anna Katharina Wöbse, 'Oil on Troubled Waters? Environmental Diplomacy in the League of Nations', *Diplomatic History* 32 (2008), 519-537.

16 'International Agreement for the Regulation of Whaling': <https://iea.uoregon.edu/treaty-text/1937-whalingentxt> (International Environmental Agreements (IEA) Database Project) (geraadpleegd op 20 januari 2017); M.J. Peterson, 'Whalers, cetologists, environmentalists and the international management of whaling', *International Organization* 46:1 (1992), 147-186.

jaren twintig toen overbevising een acuut economisch probleem werd, verscheen de walvis op de agenda in Geneve. Het was bovendien zeker geen toeval dat het Economische Comité van de Volkenbond een Noor tot rapporteur benoemde voor dit vraagstuk en nadacht over een Statistisch bureau voor de wereldwijde registratie van walvispopulaties, eveneens in Noorwegen.¹⁷ De titels van de rapporten zijn wat dat betreft veelzeggend: ‘economic enquiry on the exploitation of the products of the sea’ (1928) of later met iets meer respect ‘... riches of the sea’ (1930). Hoewel in berichten over de voorbereiding van de conventie de term ‘protection of whales’ nog weleens gebruikt werd, liet de preambule geen misverstand bestaan over het doel van het akkoord: “The Governments [...], desiring to secure the prosperity of the whaling industry and, for that purpose, to maintain the stock of whales, have agreed as follows [...]”.¹⁸ Bepaald werd vooral dat op kalveren en drachtige/zogende moederdieren niet gejaagd mocht worden en dat regeringen door middel van een licentiesysteem en vangstregistratie overbevising zouden tegengaan. Kortom, de ‘elephant in the room’ was niet de door uitsterven bedreigde walvis, maar de ondernemer en zijn nationale regeringen die vastberaden waren om niet één blauwe vinvis of bultrug meer in de wereldzeeën te laten dan nodig was voor hun *commerciële* overleven.

In het verdrag ter regulering van de walvisvangst dat in 1937 door alle landen aangesloten bij de Volkenbond geratificeerd werd, wogen economische motieven dus zwaarder dan idealistische motieven. Dit gold waarschijnlijk niet alleen voor de initiators van het verdrag – nationale regeringen en ondernemingen – maar ook voor ‘groene’ natuurbeschermingsorganisaties uit die tijd. Wanneer we hen niet bekijken vanuit het perspectief van latere ‘grijze’ milieuoorganisaties maar in hun eigen historische context, blijkt dat ook voor hen commerciële belangen vanzelfsprekendheden waren. Het ging dus niet alleen om het beschermen van de walvis. Natuur-experts en transnationale milieuactivisten lijken bovendien ook geen substantiële invloed uitgeoefend te hebben op het verdrag. Ze werden voornamelijk ingelicht door de Volkenbond en nationale regeringen. Kortom, het thema natuurbescherming leek een uitgelezen kans om het gelijk van de *new diplomatic history* te bewijzen. *New diplomatic history* creëert een beeld van de Volkenbond als idealistische organisatie die zich gesteund door transnationale natuurbeschermers inzette voor natuurbescherming. Wanneer we de regulering van de walvisvangst nader bestuderen, blijkt echter dat dit beeld bijgesteld moet worden. Economische belangen overheersten, niet alleen bij staten en bedrijven, maar ook bij natuurbeschermers.

17 ‘Work of the Economic Committee during its twenty-seventh session’, *League of Nations Official Journal* 571 (1929), annex 1103.

18 ‘International Agreement for the Regulation of Whaling’.

De strijd om schoolboeken

De Volkenbond en de aanpassingen van geschiedenislessen ter voorkoming van oorlog

Paul Reef, Carlijn van der Veen, Bas Nordkamp, Chantel Le Carpentier & Blossom van der Zwan

Inleiding

Albanese schoolboeken in Kosovo beschrijven hun Servische buren als een genocidaal volk dat de aartsvijand van de Albanese natie vormt. Serviërs worden afgeschilderd als de eeuwige, wrede overheersers die millennia lang door Albanen bewoond gebied veroverd en vervolgens uitgebuit hebben. Op vergelijkbare wijze verbeelden Servische schoolboeken Kosovo als het heilige land, waarvan de meerderheid Servisch was tot de Albanese indringers hen brutoot en onrechtmatig verdreven. Albanen zijn de minderwaardige en achterbakse vijand van het Servische volk.¹ Momenteel zijn door non-gouvernementele organisaties, de Raad van Europa, UNESCO en de OVSE gesteunde en gefinancierde projecten in gang gezet om dergelijke gevaarlijke stereotyperende en nationalistische passages te verwijderen of aan te passen om nieuw conflict tussen Kosovo en Servië te voorkomen. Het besef dat de vorming en scholing van kinderen doorslaggevend is voor de preventie van xenofobie, oorlogszuchtig nationalisme en schadelijke nationale mythecomplexen is echter geenszins een recente uitvinding.

In de nasleep van de industriële en ongekeerde verwoesting van de Eerste Wereldoorlog werd de Volkenbond opgericht om een dergelijke massale slachting in de toekomst te voorkomen. Cruciaal was hierbij, naast ontwapening en diplomatieke bemiddeling, het aanpakken van de dieperliggende oorzaken van oorlog: economische crisis, etnische strijd en vooral nationalisme.² Het besef ontstond dat nationalisme werd verspreid en versterkt door natiewijd geschiedenisonderwijs. De vorming van kinderen zou een cruciale voedingsbodem leggen voor vurig chauvinisme en dus ook een onderliggende conditie van het ontstaan van oorlogen en conflicten voeden. In het stichtingsconvenant van de Volkenbond vormde de revisie van schoolboeken ten behoeve van de preventie van oorlogszuchtig en agressief nationalisme een van de hoofdpunten, zoals beschreven in artikel twaalf: 'to control and eliminate errors of offensive expres-

1 Zie o.a.: Marija Ristic, 'Serbian and Albanian contrasting history', *Balkan Insight* (1-6-2012), <<http://www.balkaninsight.com/en/article/serbian-and-albanian-contrasting-history>> [geraadpleegd op 18-5-2016]; Centar Za Studije Mira, 'Project: Ethnic Stereotypes and National Myths as an Obstacle to Reconciliation: Albanian-Serbian Relations' <<http://www.csm-fpn.org/en/projekti-i-istrzivanja/>> [geraadpleegd op 18-5-2016].

2 Susan Pedersen, 'Back to the League of Nations', *The American Historical Review* 112:4 (2007), 1091-1117.

sions concerning other countries from the handbooks and educational works of every nation.³ Het streven om nationale schoolboeken te controleren en aan te passen door een internationale organisatie als de Volkenbond was zowel vooruitstrevend en idealistisch als zonder precedent en controversieel.

De daadwerkelijke aanpassing van Franse, Poolse of Britse geschiedenisboeken door de Volkenbond was namelijk onmogelijk zonder medewerking van de lidstaten. Schoolboekrevisie was bovendien een controversieel onderwerp waar zorgen over soevereiniteit en Volkenbondidealisme botsten. Dit betekende echter niet dat iedere lidstaat zonder meer onwelwillend stond tegenover de aanpak van potentieel oorlogveroorzakend nationalisme via effectieve controle- en aanpassingsmechanismen. Overheden zelf speelden alleen een steeds kleinere rol in de internationale diplomatie ten opzichte van andere (trans)nationale organisaties of verbanden en de Volkenbond. Niet alleen de Nederlandse overheid maar ook Nederlandse organisaties en actoren speelden een actieve rol in het bereiken van de Casarèsresolutie van 1926 en de uiteindelijke *Declaration on the Teaching of History* van 1937.⁴ Hier wordt de driehoeksdynamiek tussen de Nederlandse staat, het Nederlands maatschappelijk middenveld en de Volkenbond uit de doeken gedaan en geanalyseerd om zo een vernieuwend maar vooral ook completer inzicht te krijgen in de totstandkoming van beleid over schoolboekrevisie. Deze benadering vormt een synthese van zowel traditioneel als recenter onderzoek naar de Volkenbond. Het traditionele onderzoek spitst zich toe op diplomatie, *high politics*, soevereiniteitsconflicten, ontwapeningen en koloniale mandaten vanuit finalistisch perspectief. Recenter studies richten zich daarentegen doorgaans vanuit een transnationaal perspectief op intellectuele en onderwijssamenwerking, de invloed van civil society, ook bekend als het maatschappelijk middenveld, op onderwijsbeleid en de politiek buiten de officiële instituties van de Volkenbond, dikwijls met een apologetische ondertoon.⁵ De grote tekortkoming van beide benaderingen schuilt erin dat zij respectievelijk statelijke of Volkenbondinstituties ofwel buiteninstitutionele actoren negeren in hun onderzoek, terwijl beide essentiële

3 'The object of the Office of Educational questions', *LN Journal* 1:7 (Oktober, 1920), 449.

4 Unesco, *A handbook for the improvement of textbooks and teaching materials as aids to international understanding* (Paris, 1949), 17-21.

5 Zie bijv. voor de traditionele 'Old Diplomacy' benadering: F.P. Walters, *A history of the League of Nations*, (Oxford, 1952); Remco van Diepen, *Voor Volkenbond en vrede. Nederland en het streven naar een nieuwe wereldorde. 1919-1946*, (Amsterdam, 1999); zie bijv. voor de recente 'New Diplomacy' benadering: Daniel Laqua, 'Transnational intellectual cooperation, the League of Nations, and the problem of order', *Journal of Global History* 6 (2011), 223-247; Eckhardt Fuchs, 'The creation of new international networks in education: the League of Nations and educational organizations in the 1920s', *Paedagogica Historica* 43:2 (2007), 199-209.

constituerende componenten in de totstandkoming van het schoolboekrevisie-beleid van de Volkenbond zijn.

Problematisch is bovendien dat de revisie van geschiedenisboeken niet volledig te analyseren en te begrijpen is zonder zowel de inclusie van comités en ministeries als van civil society en andere organisaties. Dit artikel incorporeert de staat als faciliterende en doorslaggevende factor in de vormgeving van onderwijsbeleid van de Volkenbond. Tegelijkertijd probeert het bottom-up of meer diffuse patronen van het maken van beleid te identificeren dan gebeurt vanuit het traditionele top-down perspectief.⁶ Iedere stap die werd genomen door de Nederlandse staat betreffende schoolboekrevisie was namelijk nauwegezet vormgegeven door de interactie tussen iedere hoek van de driehoek. Commissies van experts en andere instituties in Genève zouden zonder de inbreng van de civil society-organisaties van de lidstaten niet kunnen functioneren. Deze lidstaten werden, op hun beurt door de nationale overheid gemontord en gefaciliteerd. Ofschoon de Nederlandse staat een sleutelrol speelde in de facilitering en de uiteindelijke implementatie van schoolboekrevisie, vormden nationale Volkenbondverbanden ondersteund door het maatschappelijk middenveld de katalyserende kracht achter de concepten, resoluties en verklaringen van de eigenlijke aanpassing van schoolboeken.

De Casarèsresolutie en de controversiële straf- en controle procedure.

Vooraleer in zal worden gegaan op het dynamische krachtenveld van de totstandkoming van Volkenbondbeleid betreffende de revisie van schoolboeken, zullen eerst de voor dit artikel relevante Volkenbondinstituties kort uit de doeken worden gedaan. Het International Committee on Intellectual Co-operation (ICIC) werd in 1921 opgericht voor de coördinatie van schoolboekrevisie en andere educatieve en intellectuele samenwerking.

De leden van dit comité werden aangesteld door de Raad van de Volkenbond, die op zijn beurt bestond uit enerzijds de permanente leden, de geallieerde grootmachten, en anderzijds niet-permanente lidstaten. Nationaliteit of nationaal belang speelden zo vaak een belangrijke rol in de benoemingsprocedure. Hiernaast werden in de loop van de jaren 1920 nationale Volkenbondcomités voor intellectuele samenwerking opgericht in lid- maar ook niet-lidstaten om onder andere de schoolboekrevisie effectief onder handen te nemen.⁷ Als derde pijler werd in 1926 het 'Sub-committee of Experts for the Instruction of Children and Youth in the Existence and Aims of the League of Nations', oftewel het Sub-committee of Experts van het ICIC opgericht. Dit bestond uit experts

6 Zie: Thomas Nygren, 'International reformation of Swedish history education 1927-1961: the complexity of implementing international understanding', *Journal of World History* 22:2 (2011), 329-354.

7 Zie: 'Formation of National Committees on Intellectual Co-operation', *LN Journal* 6:3 (Maart, 1925), 422-426.

op het gebied van met name (geschiedenis)onderwijs, historici en intellectuelen uit zowel lid- als niet-lidstaten. De ideeën omtrent de controle en stringente uitvoering van wijzigingen van schoolboeken van de doorgaans onafhankelijke experts van dit subcomité zouden in de praktijk vaak blijken te botsen met de visies van de door de lidstaten afgevaardigde diplomaten in het ICIC.⁸

In 1924 stelde de Spaanse ICIC-afgevaardigde Casarès een programma voor de regulering en organisatie van schoolboekrevisie voor dat in 1926 door de Vergadering van de Volkenbond werd aangenomen. De voorgestelde procedure was als volgt: nationale comités van een deelnemende staat identificeerden en meldden bevooroordeelde passages in de schoolboeken van andere landen aan het ICIC, dat het nationale comité van het land in kwestie vervolgens berispte. Problematisch was echter dat het ICIC bij deze reprimande geen stok achter de deur had - nationale comités waren niet verplicht om deze passages daadwerkelijk te herzien.⁹ Landen met gekleurde nationalistische boeken werden bovendien niet in het openbaar blootgesteld aan *naming and shaming*. Het daadwerkelijke overleg over sterke controle wat betreft een gevoelig onderwerp als nationaal geschiedenisonderwijs geschiedde achter gesloten deuren en resulteerde uiteindelijk in enkele lichte aanpassingen van de Casarèsresolutie.¹⁰

Het Sub-Committee of Experts stelde in 1931 voor om de meldingen van beoordeelde geschiedenisboeken voor te leggen aan een Volkenbondcomité van experts. Dit comité zou moeten bestaan uit drie onderwijzers, drie historici en een lid van het nationale comité om te voorkomen dat lidstaten hun invloed in het ICIC aan zouden wenden. Cruciaal was hierbij het idee dat een vorm van straf noodzakelijk was voor een efficiënt systeem, een voorstel dat bovendien werd gesteund door veel nationale comités.¹¹ Het ICIC wees deze aanpassing echter af met als voorwendsel dat deze zou leiden tot een gebrek aan objectiviteit door inclusie van nationale comités in de straf- en controleprocedure.¹² Na twee jaar gelobby en overleg werd de gemodificeerde versie van de Casarèsresolutie desalniettemin aangenomen. Ook deze aangepaste resolutie bleef echter tandoeloo door het uitblijven van structurele wijzigingen waardoor het opleg-

8 'Work of the Sub-Committee of Experts for the Instruction of Children and Youth in the existence and aims of the League of Nations', *LN Journal* 7:9 (September 1926), 1202-1206.

9 Unesco, *A handbook*, 16-18.

10 Over dit overleg werd niet bv. niet verslagen in het anders goed geïnformeerde *League of Nations Journal*, i.t.t. ander nieuws van het ICIC - vgl. 'Proposals submitted to the Committee on Intellectual Co-operation', *LN Journal* 6:10 (Oktober 1925), 1471-1472; 'Methods of Education, proposed by the Subcommittee of Experts', *LN Journal* 7:9 (September 1926), 1204.

11 'Revision of Text-books', *LN Journal* 12:11 (November 1931), 2143-2144.

12 'Resolution regarding the Work of the Sub-Committee of Experts for the Instruction of Youth in the Aims of the League of Nations', *LN Journal* 13:11 (November 1932), 1783.

gen van maatregelen of indien nodig straffen nog altijd onmogelijk was.

De moeilijkheden van de implementatie van een doortastende controle- en revisieprocedure illustreren de tweespalt van de Volkenbond. Enerzijds was er de wens om een nieuw, transparant beleid te voeren met een rol voor burgers, maatschappelijk middenveld en experts ter vervanging van de diplomaten en de geheime democratie die de Eerste Wereldoorlog zouden hebben veroorzaakt.¹³ Anderzijds was de diplomatieke realiteit wel dat nationale soevereiniteit, en dan specifiek de belangen van grootmachten als Frankrijk, het Verenigd Koninkrijk of Italië, simpelweg niet genegeerd konden worden. Alhoewel het ICIC met zijn nationale afgevaardigden opteerde voor een diplomatieke 'old diplomacy' aanpak, speelden daarentegen pressiegroepen, expertcommissies en nationale Volkenbondcomités een belangrijke rol in de totstandkoming en formulering van beleid en resoluties. Ondanks het in toenemende mate vijandige klimaat in de internationale diplomatie van de jaren 1930, slaagde de Volkenbond door de inzet van bovengenoemde actoren met steun van hun respectievelijke overheden er wel degelijk in om tot nieuw beleid over de aanpassing van schoolboeken te komen.

De essentiële rol van nationale Volkenbondcomités

Voor de Nederlandse casus vormde het nationale maatschappelijke middenveld en dan vooral het Nederlandse Volkenbondcomité de katalysator voor de ontplooiing van initiatieven om een betere controle over de verbetering van nationalistische schoolboeken tot stand te brengen in de lidstaten van de Volkenbond. Het ministerie van Buitenlandse Zaken faciliteerde en ondersteunde deze inspanningen. Ofschoon de minister van Buitenlandse Zaken uiteindelijk resoluties en de ontwerpen daarvan goedkeurde, waren degenen die de inhoud daarvan samenstelden uiteindelijk actoren buiten de Volkenbond of de Nederlandse overheid. Het ministerie fungeerde bij wijze van spreken als een spin in het web in de coördinatie van Nederlandse Volkenbondactiviteiten. In de eerste plaats was de 'Commissie voor het Onderwijzen van Geschiedenis', een subcommissie van het Nederlands Volkenbondcomité, de drijfveer achter de inspanningen om tot een effectievere schoolboekrevisie te komen. In de praktijk werd een bepaalde beslissing of resolutie goedgekeurd of geratificeerd door het ministerie, waarna het Volkenbondcomité en andere organisaties de plannen en voorstellen uitwerkten en indienden bij het ministerie.

Deze nauwe samenwerking blijkt onder meer uit rapporten over het Nederlandse geschiedenisonderwijs en voorstellen ter verbetering van onderwijs en schoolboeken die de Nederlandse minister van Buitenlandse Zaken, Andries

13 Zie: Susan Pedersen, 'Back to the League of Nations', *The American Historical Review* 112:4 (October, 2007), 1091-1117; Charles Howard-Ellis, *The origin, structure & working of the League of Nations* (Londen, 1928).

Cornelis Dirk de Graeff, verzond naar het ICIC. Deze rapporten betroffen het eigen land maar ook andere deelnemende naties.¹⁴ De inhoud van deze rapporten was samengesteld door bovengenoemde subcommissie van het Nederlandse Volkenbondcomité, evenals de inhoud van de Nederlandse bijdrage aan de wijziging van de conceptversie van de resolutie over het onderwijzen van geschiedenis.¹⁵ Een uitgebreide briefwisseling tussen het ICIC en H.H. Holtuis, de voorzitter van de Vereniging van Leeraren bij het Middelbaar Onderwijs (AVMO), verschaft uitgebreide informatie over het geschiedenis- en aardrijkskunde onderwijs in Nederland en de plannen daaromtrent. De briefwisseling toont tevens dat de correspondentie tussen Nederland en Genève bovendien lang niet altijd via Den Haag verliep.¹⁶ De Nederlandse lerarenvereniging en andere civil society-organisaties kwamen frequent voor in de Volkenbondcorrespondentie. Dat wijst er niet alleen op dat groeperingen buiten het Ministerie van Buitenlandse Zaken een aanzienlijke rol hadden in de totstandkoming van beleid in Genève, maar ook dat er geloof was in de Volkenbond als organisatie die verandering teweeg kon brengen.

The Declaration on the Teaching of History

In december 1937 werd de definitieve versie van de verklaring betreffende het onderwijzen van geschiedenis gepresenteerd aan de vergadering van de Volkenbond. Hierna konden lidstaten evenals participerende niet-lidstaten klachten of wijzigingen indienen. Negentien van de 34 staten die de resolutie aannamen, ondertekenden deze echter niet. Opvallend genoeg weigerden juist de belangrijkste geallieerde staten van de Eerste Wereldoorlog om hun handtekening onder het akkoord te zetten. De Verenigde Staten gaven aan dat zij geen federale autoriteit hadden op onderwijsvlak, waardoor de federale overheid over deze kwestie geen jurisdictie zou hebben. Het Verenigd Koninkrijk stelde dat de verklaring de vrijheid van leraren en lokale autoriteiten te veel in zou perken. Frankrijk verklaarde dat het de verklaring an sich steunde, maar dat vastgestelde regels niet de wijze waren om revisie te bewerkstelligen.¹⁷ Met andere woorden: grootmachten vreesden een verlies van macht over hun eigen

14 League of Nations Archives, Registry files 1933-1946, section 5C, Box R4050, 'Letter from the Section League of Nations affairs, part of the Ministry of Foreign Affairs, in the Hague to the Secretary-general of the League' (3-7-1936).

15 LN Archives, Registry files 1933-1946, section 5C, Box R4050, 'Letter from the League to the Ministry of Foreign Affairs, Section League of Nations Affairs in the Hague' (31-7-1936).

16 LN Archives, Geneva, Registry files 1933-1946, section 5C, Box R4062, 'Letter from H.H. Holthuis (A.V.M.O. secretariat) to the secretary of the League', 18 Mei, 1936; 'Letter from the Secretary of the ICIC to H.H. Holthuis' (23-5-1936).

17 'Reactions of States on the Draft Declaration concerning the Revision of School Textbooks', *LN Journal* (November, 1936), 1279-2181.

onderwijs en soevereiniteit aan experts en historici die lastig diplomatiek te beïnvloeden waren. Het is veelzeggend dat Duitsland en Frankrijk in dezelfde periode van onzekerheid op het internationale politieke toneel werkten aan een bilaterale overeenkomst over geschiedenisonderwijs. Hierbij was er vanzelfsprekend geen inmenging van internationale expertcommissies met rigoureuze controleprocedures - staten hielden zo het heft in handen.¹⁸ Dit betekende echter niet dat alle landen een beleid geënt op *Realpolitik* beoefenden. Vijftien landen, Afghanistan, Argentinië, België, Chili, Colombia, de Dominicaanse Republiek, Egypte, Estland, Finland, Griekenland, IJsland, Iran, Nederland, Noorwegen en Zuid-Afrika, ratificeerden het verdrag namelijk wel. Getuige de vijftien ratificaties van het verdrag en, in het geval van o.a. Nederland, de actieve bijdrage aan de totstandkoming ervan, onderschreven veel lidstaten wel degelijk de idealen en de doelen van de Volkenbond. Wel dient hierbij opgemerkt te worden dat de uiteindelijke praktische implementatie van de verklaring zijn vruchten niet af heeft kunnen werpen door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog.

Conclusie

In dit artikel zijn aspecten en aandachtspunten van twee benaderingen samengebracht om een licht te werpen op de driehoeksdynamiek tussen de Nederlandse overheid, het Nederlands maatschappelijk middenveld en Volkenbondinstituten met betrekking tot de formulering en uitkristallisering van beleid omtrent de revisie van nationalistische schoolboeken. Hierdoor ontstaat een beeld dat recht doet aan zowel de rol van de staat als aan die van civil society-organisaties. Deze organisaties fungeerden namelijk, gefaciliteerd door de Nederlandse overheid, uiteindelijk als de katalysatoren voor nieuw beleid over de controle van schoolboeken. Het maatschappelijke middenveld blijkt veel minder onafhankelijk van ministeries of de Volkenbond te opereren dan eerder onderzoek vaak heeft aangenomen, terwijl de nauwe samenwerking tussen Volkenbondcomité en ministerie van Buitenlandse Zaken juist cruciaal was. Dikwijls fungeerde dit ministerie als doorgeefluik van inhoudelijke input vanuit Nederlandse Volkenbondorganisaties naar het ICIC. Naast de rol van nationale organisaties, verenigingen en pressiegroepen zijn twee andere aspecten van dynamische beleidsvorming relevant. Allereerst de dynamiek tussen de Volkenbondsinstituten en -comités en de Nederlandse overheid. De Nederlandse staat bleek doorgaans een constructieve partner inzake de aanpak van foutieve schoolboeken, inhoudelijk gesteund door het maatschappelijk middenveld.

Ten slotte de meest controversiële kwestie van allemaal: de concrete regulering van schoolboekrevisie. Comités van experts, het ICIC, nationale Volkenbondcomités, civil society en overheidsinstituten hadden geheel andere visies over dit ingewikkelde maar essentiële punt. De Casarèsresolutie en de aanpas-

18 Unesco, *A handbook*, 35-39.

singen daarvan waren niet genoeg om het corrigeren van schoolboeken daadwerkelijk af te dwingen. Ofschoon de Volkenbond keer op keer op dit punt een aantal lidstaten het hoofd moest bieden, streefden juist de nationale Volkenbondcomités er naar om dit probleem aan te pakken middels mechanismen die daadwerkelijk strafmaatregelen verordonneerden. Expertcommissies gelieerd aan het ICIC adviseerden eveneens deze aanpak om progressie te kunnen verzekeren. De Volkenbondcommissie die uiteindelijk ging over de totstandkoming van nieuw beleid, het ICIC, bestond echter uit door de wol geleverde diplomaten die bovendien door lidstaten zelf werden genomineerd en aangesteld. Het gevolg hiervan was dat middels hun diplomaten lidstaten effectieve controle- en strafmaatregelen in een opvolger van de Casarèsresolutie konden blokkeren. De Nederlandse overheid conformeerde zich echter niet aan de heersende *Realpolitik* gestoeld op nationaal egoïsme, maar steunde de eigen Volkenbondorganisaties in het uitwerken van maatregelen die in de praktijk nationale soevereiniteit zouden ondermijnen. Het ICIC daarentegen koos de zijde van de grootmachten en ging daarmee voorbij aan zijn eigen expertcomités, maar vooral aan de eigen idealistische grondbeginselen van de Volkenbond. Ongeacht de steun van de Nederlandse en andere overheden wist het streven naar universele vrede, zoals zoveel andere idealistische ondernemingen van de Volkenbond, in de praktijk weinig terrein te winnen buiten de plannen op papier van experts, historici en Volkenbondcomités.

Voorbij de natiestaat

De rol van niet-statelijke actoren in de internationale geschiedenis

Dr. Liesbeth van de Grift

In de huidige tijd, waarin de roep om het sluiten van nationale grenzen, het 'terugnemen van controle' en het verdedigen van nationale belangen luid en duidelijk klinkt, zouden we haast vergeten dat de stemming zo'n vijftien-twintig jaar geleden nog heel anders was. De val van de Muur en het einde van het communisme zouden, zo was de algemene verwachting destijds, een bloeiperiode van economisch herstel, democratische vernieuwing en internationale samenwerking inluiden. Een hoogtepunt vormde de uitbreiding van de Europese Unie met landen die vijfenveertig jaar lang achter het IJzeren Gordijn gevangen hadden gezeten en nu weer naar Europa 'terugkeerden'.

De euforische verwachting dat een tijd was aangebroken waarin conflict plaats zou maken voor samenwerking, dictatuur voor democratie, had haar weerslag op het werk van historici die over internationale betrekkingen en politiek schreven. Daar waar de generaties voor hen zich vooral hadden gericht op de rol van nationale staten en hun economische en militaire belangen, verlegden zij de focus naar terreinen van toenemende internationale samenwerking in de twintigste eeuw, zoals het milieu, ontwikkelingssamenwerking, mensenrechten, gezondheidszorg en onderwijs. Als gevolg van deze verschuiving brachten zij ook nieuwe actoren in beeld, die de internationale politieke agenda mede hadden vormgegeven en bij de uitvoering ervan betrokken waren geweest: niet-statelijke en vaak transnationaal, dus over de grenzen heen, opererende netwerken en organisaties. Voorbeelden daarvan zijn niet-gouvernementele organisaties (NGO's), multilaterale organisaties als de *Volkenbond*, *UNESCO*, de *Food and Agriculture Organisation (FAO)* en de *Wereldbank*, het bedrijfsleven en filantropische stichtingen als de *Rockefeller Foundation* en de *Carnegie Endowment for Peace*.

Dit artikel sluit aan bij die trend en richt zich op de rol van natuur- en milieuorganisaties als centrale spelers in de internationale politieke arena van de twintigste eeuw. Het geeft allereerst een kort overzicht van belangrijke literatuur die in de laatste decennia over dit onderwerp verschenen is. Op basis van onderzoek naar een van die spelers, *Greenpeace International*, laat het artikel zien met welke vraagstukken en dilemma's milieuorganisaties als gevolg van ingrijpende internationale ontwikkelingen, zoals de val van het communisme en de Europeanisering van milieubeleid, vanaf het eind van de jaren tachtig geconfronteerd werden. Dit artikel is gebaseerd op onderzoek dat drie Utrechtse (research-)masterstudenten, Hans Rodenburg, Jeroen Schouwenburg en Guus Wieman, onder begeleiding van de auteur verricht hebben in het archief van *Greenpeace International*, dat zich in het *Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis* (IISG) te Amsterdam bevindt.

Historiografie

De milieugeschiedenis als zelfstandig vakgebied, met eigen tijdschriften, leerstoelen en onderzoeksverbanden, bestaat nog niet zo lang. Zij kwam tot stand in het kielzog van de moderne milieubeweging die in de jaren zeventig en tachtig ontstond. Haar historiografie kenmerkt zich door een drietal dominante stromingen. Ten eerste is er een groep historici die zich vooral op de ontwikkeling van de natuurlijke omgeving heeft gericht; dit wordt wel de 'materiële' milieugeschiedenis genoemd. Hoewel de mens in deze analyses niet afwezig is, is zijn rol wel beperkt. Een tweede groep historici komt uit de hoek van de mentaliteits- en ideeëngeschiedenis en is sterk beïnvloed door de 'cultural turn'. Zij onderzoekt de ontwikkeling van concepten als 'natuur', 'cultuur', 'milieu' en 'wildernis', legt hun geconstrueerde karakter bloot en laat zien hoe zulke denkpatronen onze omgang met de wereld om ons heen bepalen. Een derde stroming binnen de milieugeschiedenis is meer politiek-historisch van aard: zij richt zich bijvoorbeeld op de politieke conflicten die voortkomen uit de verdeling van grondstoffen en de omgang met natuurlijke hulpbronnen. Een ander thema is de milieubeweging zelf: hoe is zij ontstaan en heeft ze ervoor gezorgd dat het milieu een vast onderdeel op de politieke agenda geworden is?

De rol die milieuorganisaties binnen de internationale betrekkingen spelen, werd aanvankelijk vooral door politieke wetenschappers op de onderzoeksagenda gezet. Milieubeleid vormde voor hen een uitgelezen onderzoeksterrein. De toename van het aantal internationale conventies en afspraken op het gebied van bijvoorbeeld natuurbescherming en lucht- en watervervuiling, die vooral vanaf de jaren zeventig zichtbaar was, stelde politicologen in staat om te onderzoeken wanneer en onder welke omstandigheden staten bereid zijn om met elkaar samen te werken. De rol die (internationale) NGO's speelden in het agenderen van milieuproblematiek en hun steeds grotere betrokkenheid bij de internationale beleidsvorming vormden belangrijke factoren in hun analyses.¹

Ook politicologen die zich ten doel stelden om het Europese integratieproces te doorgronden, richtten de blik vanaf de jaren negentig op het nieuwe beleidsterrein van milieu. In hun werk, waarin zij zich afvroegen hoe de 'Europeanisering' van milieubeleid verklaard kon worden, presenteerden zij verschillende verklaringen, van het grensoverschrijdende karakter van de milieuproblematiek en de pogingen van de Europese Commissie om de eigen bevoegdheden te vergroten, tot de invloed die milieuorganisaties konden vergaren door zich op Brussel te richten in plaats van op de eigen, vaak onwillige, nationale

1 Zie bijvoorbeeld Neil Carter, *The politics of the environment. Ideas, activism, policy* (Cambridge, 2001); Kate O'Neill, *The environment and international relations* (Cambridge, 2009); Wolfram Kaiser en Jan-Henrik Meyer (red.), *International organizations and environmental protection* (New York en Oxford, 2017).

regeringen.²

Pas na de eeuwwisseling ontdekten ook historici van de internationale betrekkingen de transnationale netwerken van maatschappelijke organisaties, partijen, vakbonden, experts en wetenschappers. Hun recente werk maakt de belangrijke rol zichtbaar die deze actoren – naast de ‘usual suspects’ als nationale regeringen en Europese instellingen – in de Europese en internationale politieke arena gespeeld hebben.³ Tegelijkertijd ontstond onder historici een hernieuwde interesse voor multilaterale organisaties als de Volkenbond, die eerder vooral in termen van succes of mislukking waren beschreven. Deze nieuwe lichte historici interesseert zich vooral voor wat er binnen het verband van zulke organisaties wel bereikt kon worden, bijvoorbeeld op het gebied van natuurbescherming, rurale ontwikkeling, humanitaire hulp en arbeidswetgeving. Bovendien vormde de precedentwerking van deze vormen van internationale samenwerking voor de naoorlogse periode een belangrijk aspect in hun werk.⁴

Zoals eerder vermeld, is de geschiedschrijving van de milieubeweging bijna gelijktijdig met de milieubeweging zelf ontstaan. Onder invloed van de transnationale benadering is nu ook de studie naar de geschiedenis van natuurbescherming en milieubeweging aan verandering onderhevig. Ten eerste hebben historici meer oog voor het transnationale karakter van de milieubeweging; daar waar milieuorganisaties aanvankelijk vooral in hun nationale context bestudeerd werden, wordt nu ook de voorbeeldwerking en uitwisseling van

2 Christoph Knill en Duncan Liefferink, *Environmental politics in the European Union. Policy-making, implementation and patterns of multi-level governance* (Manchester, 2007); Andrew Jordan, *Environmental policy in the European Union. Actors, institutions, processes* (Londen, 2012 [eerste druk 2005]).

3 Het themanummer ‘Europa als politieke arena’ van het *Tijdschrift voor Geschiedenis* is aan dit thema gewijd. *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130 (2017) 1. Zie verder: Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht en Morten Rasmussen (red.), *The history of the European Union: Origins of a trans- and supranational polity 1950-72* (Abingdon, 2008); Wolfram Kaiser en Jan-Henrik Meyer (red.), *Societal actors in European integration, polity-building and policy-making 1958-1992* (Basingstoke, 2013).

4 Patricia Clavin en Kiran Klaus Patel, ‘The role of international organizations in Europeanization: The case of the League of Nations and the European Economic Community’ in: Martin Conway en Kiran Klaus Patel (red.), *Europeanization in the twentieth century: Historical approaches* (Houndmills, 2010), 110-131; Amalia Ribi Forclaz, ‘A new target for international social reform: The International Labour Organisation and working and living conditions in agriculture in the Interwar Years’, *Journal of Contemporary European History* 20:3 (2011), 307-329; Anna-Katharina Wöbse, ‘The world after all was one’: The International Environmental Network of UNESCO and IUPN, 1945-1950’, *Contemporary European History* 20:3 (2011), 331-348; Susan Pedersen, *The guardians. The League of Nations and the crisis of empire* (Oxford, 2015).

ideeën en actiemiddelen tussen die organisaties over de grenzen heen bestudeerd.⁵ Ten tweede heeft met name de Duitse historicus Jan-Henrik Meyer veel aandacht besteed aan de manier waarop de milieubeweging in het algemeen en individuele actoren in het bijzonder erin geslaagd zijn om milieuthema's op de Europese beleidsagenda te krijgen.⁶

De indrukwekkende groei van het aantal (I)NGO's in de tweede helft van de twintigste eeuw en de invloed die zij hebben weten te verwerven, betekent dat zij een onlosmakelijk onderdeel van het nationale en internationale politieke landschap zijn gaan uitmaken. Ze verdienen daarom onze aandacht. Sommige historici putten hoop uit deze ontwikkeling en zien hierin het ontstaan van een 'global community', een transnationale *civil society* die over grenzen heen en op basis van gedeelde belangen een belangrijk tegenwicht tegen machtsrealisme en nationale belangen biedt.⁷ Interessanter dan zo'n normatieve insteek, die ervan uit lijkt te gaan dat maatschappelijke organisaties per definitie aan de 'goede' kant van de geschiedenis staan, is het om te onderzoeken welke rol niet-staatelijke actoren op het internationale toneel konden vervullen en hoe zij zich als gevolg van ingrijpende politieke veranderingen tot een heroriëntatie op de eigen ideeën, strategieën en instituties genoodzaakt zagen.

Greenpeace International als internationale speler

De milieubeweging is divers en *Greenpeace* neemt daarin als zeer radicale organisatie een bijzondere positie in. Ze begon in 1969 als kleine groep van activisten die zich tegen de nucleaire testen van de Amerikaanse overheid in Alaska richtte en ontwikkelde zich in de jaren zeventig tot een internationale organisatie met kantoren in Noord-Amerika en West-Europa. *Greenpeace* hanteert een aantal principes die tekenend zijn voor haar politieke positionering. Haar

5 Holger Nehring, 'National internationalists: British and West German protests against nuclear weapons, the politics of transnational communications and the social history of the cold war, 1957-1964', *Contemporary European History* 14:4 (2005), 559-582; de artikelen in het themanummer 'Global protest against nuclear power. Transfer and transnational exchange in the 1970s and 1980s' in *Historical Social Research* 39:1 (2014).

6 Jan-Henrik Meyer, 'Greening Europe? Environmental interest groups and the Europeanization of a new policy field', *Comparativ* 20 (2010) 3, 83-104; idem, 'Saving migrants: A transnational network supporting supranational bird protection policy in the 1970s' in: Wolfram Kaiser, Michael Gehler en Brigitte Leucht (red.), *Transnational networks in regional integration* (Basingstoke, 2010), 176-198; idem, 'Challenging the Atomic Community. The European Environmental Bureau and the Europeanization of anti-nuclear protest' in: Kaiser en Wolfram (red.) *Societal actors*, 197-220.

7 Akira Iriye, *Global community. The role of international organizations in the making of the contemporary world* (Berkeley, 2006); over normativiteit zie ook: Ann-Christina L. Knudsen en Karen Gram-Skjoldager, 'Historiography and narration in transnational history', *Journal of Global History* 9:1 (2014), 143-161.

primaire doelstelling is de 'vitaliteit van de aarde' te behouden; daarom strijdt ze 'voor een snelle realisatie van een duurzaam evenwicht tussen mens en milieu'.⁸ Daarbij staan geweldloosheid en (politieke en religieuze) onafhankelijkheid hoog in het vaandel: de acties zijn vreedzaam en de organisatie weigert subsidies van overheden of giften van bedrijven. De radicale positie van Greenpeace bestaat erin dat zij een fundamentele herziening van de bestaande economische wereldorde bepleit.⁹

De ingrijpende internationale ontwikkelingen aan het einde van de jaren tachtig en het begin van de jaren negentig – de val van het communisme, het uiteenvallen van de Sovjet-Unie en de uitbreiding en verdieping van Europese integratie – stelden Greenpeace voor een aantal belangrijke vraagstukken. Zo boden de opkomst van een dissidente milieubeweging in Midden- en Oost-Europa en de democratisering van deze landen in de jaren negentig voor Greenpeace een kans om haar werkgebied uit te breiden en zo haar impact te vergroten. In dezelfde periode nam de Europese Commissie het voortouw in de ontwikkeling van een supranationaal milieubeleid en nodigde zij milieufacties bij haar aan tafel uit om hierover mee te praten. Kansen voor Greenpeace dus, die tegelijkertijd lastige vragen met zich meebrachten. Want hoe moest de organisatie zich opstellen ten opzichte van Midden- en Oost-Europese milieufacties met hun specifieke profiel en achtergrond, die zo anders waren dan die van de westerse milieubeweging? En wat moest Greenpeace vinden van 'Europa', dat zij als kapitalistische moloch beschouwde, maar dat nu een eigen milieubeleid ontwikkelde?

Deze vragen stonden centraal in het onderzoek dat Jeroen Schouwenburg, Hans Rodenburg en Guus Wieman verrichten. Schouwenburg heeft in zijn scriptie 'Westerse milieubescherming in het oosten. Een casus van de expansie van Greenpeace naar de Sovjet-Unie en Midden- en Oost-Europa in de periode 1979-1992' gekeken hoe de organisatie zich voor 1989 opstelde ten opzichte van de heersende communistische regimes en de milieubeweging en hoe zij haar 'expansie' naar dit deel van Europa na de val van het communisme vormgaf. Hans Rodenburg en Guus Wieman hebben in hun onderzoekspaper verslag gedaan van de interne ontwikkeling die Greenpeace doormaakte in de periode tussen 1987 en 1993, nadat ze geconfronteerd werd met de vraag hoe met 'Europa' om te gaan. Alle drie hebben ze gewerkt in het archief van Greenpeace International en gebruikgemaakt van de uitgebreide correspondentie, notulen, positiepapers en ander materiaal dat daar te vinden is. Om de beperkingen van

8 Deze doelstelling vind je terug in jaarverslagen alsmede op de website van Greenpeace, zie: <<http://www.greenpeace.nl/contactus/veelgestelde-vragen/veelgestelde-vragen-over-green/>> (laatst geraadpleegd 29 maart 2017).

9 Liesbeth van de Grift, Hans Rodenburg en Guus Wieman, 'Milieuactivisten in maatpak. De Europeanisering van Greenpeace International (1987-1993)', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:1 (2017), 83-100.

hun materiaal te compenseren – soms ontbrak specifieke informatie of waren discussies niet op papier vastgelegd – hebben zij leidende personen binnen Greenpeace geïnterviewd. Dit deel van het artikel put uit hun onderzoek; zij verdienen daarvoor alle *credits*.¹⁰ Allereerst zullen de belangrijkste bevindingen uit het onderzoek van Schouwenburg gepresenteerd worden, daarna komt de ‘Europeanisering’ van Greenpeace, zoals door Rodenburg en Wieman onderzocht, aan bod.

Het milieu achter het IJzeren Gordijn

In de jaren zeventig en tachtig kwam het milieu niet alleen in het Westen, maar ook in het communistische deel van Europa op de politieke agenda te staan. Voor de communistische regimes leek het milieu in de jaren zeventig een geschikt en apolitiek terrein om de samenwerking met het westen uit te breiden. In de jaren tachtig nam het activisme onder burgers toe, vooral na het aantreden van Michael Gorbatsjov in 1985, die onder de leuzen ‘glasnost’ en ‘perestrojka’ meer openheid en economische hervormingen bepleitte. Daar waar milieuproblemen enigszins vrijelijk besproken konden worden, was falend milieubeleid voor de machthebbers anathema. Dit weerhield kritische burgers er niet van om zich te organiseren en het milieubeleid aan de kaak te stellen, vooral na de kernramp in Tsjernobyl in 1986.

In het Westen werden deze ontwikkelingen met interesse gevolgd. Politieke en maatschappelijke organisaties, zoals vakbonden, kerkelijke bewegingen en vredesbewegingen, stelden zichzelf de vraag of er contacten met de dissidenten in Midden- en Oost-Europa aangeknoopt moesten worden. Wellicht zou hierdoor de zo gewenste ontspanning tussen Oost en West, die in de jaren zeventig ingezet was, of juist de positie van de dissidenten, in gevaar worden gebracht. Ook vroegen zij zich af hoe efficiënt deze groeperingen zouden blijken.¹¹

Binnen Greenpeace International ontstond discussie over de vraag hoe de organisatie zich ten opzichte van de politieke ontwikkelingen in Midden- en Oost-Europa zou moeten opstellen. Twee kwesties stonden daarin centraal. Ten eerste die van de geografie: in welke delen van de wereld zou Greenpeace actief moeten zijn en, daaraan gekoppeld, waar kon zij de meeste invloed uitoefenen?

10 Voor uitgebreidere verslaglegging en de referenties naar het primaire bronmateriaal waarop het onderzoek gebaseerd is, zie: Van de Grift, Rodenburg en Wieman, ‘Milieu-activisten in maatpak’ en de scriptie van Jeroen Schouwenburg in de database Igitur <<http://dspace.library.uu.nl/bitstream/handle/1874/341663/masterscriptie%20Jeroen%20Schouwenburg.pdf?sequence=2>> (laatst geraadpleegd op 29 maart 2017).

11 Beatrice de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Utrecht, 2004); Christie Miedema, *Vrede of vrijheid? Dilemma's, dialoog en misverstanden tussen Nederlandse en West-Duitse linkse organisaties en de Poolse oppositie in de jaren tachtig* (Amsterdam, 2015).

Een tweede vraag raakte aan de politieke strategie van de organisatie. Greenpeace was in Noord-Amerika en West-Europa gewend om de directe confrontatie met de staat op te zoeken. Binnen het communistische systeem was dit niet mogelijk. Waar zou de prioriteit van de organisatie moeten liggen: bij de solidariteit met opkomende milieubewegingen in Midden- en Oost-Europa of bij de resultaten die wellicht in samenwerking met de staat behaald zouden kunnen worden?

In zijn onderzoek komt Jeroen Schouwenburg tot een aantal opmerkelijke bevindingen. Ten eerste laat hij zien dat er binnen Greenpeace in de jaren tachtig weliswaar meer aandacht voor de situatie in Midden- en Oost-Europa ontstond, maar dat de meerderheid binnen het bestuur er geen voorstander van was om daar actief te worden. Belangrijke overwegingen waren het beperkte effect dat men verwachtte te kunnen behalen en de hoge kosten die aan projecten verbonden zouden zijn. Het feit dat Greenpeace uiteindelijk wél activiteiten in de regio zou ontplooiën, wijt Schouwenburg aan de onvermoeibare pogingen van de machtige voorzitter David McTaggart, die als drijvende kracht fungeerde. McTaggart redeneerde sterk geopolitiek en was voorstander van de oprichting van een Greenpeace-regiokantoor in Moskou vanuit de idee dat er zonder de toestemming van Moskou ook elders niets van de grond zou kunnen komen. Critici binnen de organisatie redeneerden dat Greenpeace met de oprichting van zo'n kantoor juist de structuren waartegen burgers in de regio in opstand kwamen, dreigde te kopiëren. Ondanks deze kritiek werd aan het einde van 1989 een Greenpeace-kantoor in Moskou opgericht, dat uiteindelijk door gebrek aan personeel, kantoorruimte en de bureaucratie waarmee het te kampen had, tot het uiteenvallen van de Sovjet-Unie weinig zou kunnen bewerkstelligen.

Daarnaast werd aan het einde van de jaren tachtig binnen Greenpeace het Oost-West-project opgericht, dat tot doel had om een strategie voor de regio te ontwikkelen. Schouwenburg komt tot de conclusie dat ook dit project weinig effectief was. Kenmerkend voor de visie van het centrale bestuur van Greenpeace, waaraan McTaggart als voorzitter leiding gaf, was de overtuiging dat de politieke machtsverhoudingen in de regio niet op korte termijn zouden wijzigen. Dit spreekt ook uit de stukken van het Oost-West-project. Individuele medewerkers bekritiseerden wat zij zagen als een gebrek aan toekomstvisie en wezen op de veranderingen die gaande waren in de regio. Zij legden contacten met milieuactivisten achter het IJzeren Gordijn en pleitten voor een grotere betrokkenheid van Greenpeace. Vooral het nationale kantoor Greenpeace Oostenrijk, een land van oudsher gericht op Midden-Europa, stelde zich kritisch op en ontwikkelde op eigen houtje activiteiten, zoals demonstraties over de grens tegen de plannen van de Tsjechoslowaakse regering om een kerncentrale aan de grens te bouwen.

Het feit dat Greenpeace de ingrijpende politieke veranderingen van 1989/90 niet aan zag komen, zoals overigens vele anderen in die tijd, had consequenties voor de politiek-strategische keuzes die de organisatie maakte. Zij koos ervoor om vooral politieke en wetenschappelijke contacten in Midden- en Oost-Euro-

pa te leggen en samenwerking met dissidenten en milieugroeperingen zoveel mogelijk uit de weg te gaan, zoals blijkt uit een voorstel van het Oost-West-project uit 1988.¹² McTaggart legde contact met overheidsfunctionarissen en wetenschappers binnen de *Academie van Wetenschappen* van de Sovjet-Unie. Uit die contacten kwam de oprichting van de *International Foundation for the Survival and Development of Humanity* voort, een internationaal fonds dat in samenwerking met de *Academie* projecten zou uitvoeren op het gebied van ontwapening en milieu. Greenpeace zou daar projectvoorstellen kunnen aanleveren en op die manier een bijdrage kunnen leveren aan de bescherming van het milieu. Binnen het centrale bestuur van Greenpeace kwam veel kritiek op de strategie die door McTaggart bepleit werd. Greenpeace stelde met die samenwerking haar politieke onafhankelijkheid in het geding, aldus de critici. Het centrale bestuur legde expliciet vast dat het hier om een eenmalige afwijking van de algemene principes van Greenpeace ging. McTaggart verweet zijn critici gebrek aan creativiteit; een pragmatische houding was noodzakelijk wanneer men in Midden- en Oost-Europa iets aan de milieuproblematiek wilde doen. Schouwenburg merkt in dit kader bovendien terecht op dat het van belang is in het achterhoofd te houden, dat van een duidelijke scheiding tussen staat en maatschappij niet altijd sprake was. Ook binnen een organisatie als de *Academie van Wetenschappen*, officieel een staatsinstelling, bevonden zich aan het einde van de jaren tachtig kritische burgers, die het systeem van binnenuit probeerden te veranderen – in tegenstelling tot anderen, die ervoor kozen van buitenaf verandering te bewerkstelligen.

Uiteindelijk betekende de keuze van Greenpeace International voor beperkte activiteit in Midden- en Oost-Europa en samenwerking met aan de staat gelieerde instellingen, dat ze slecht voorbereid was op de val van het communisme in 1989/90. De lijn die de organisatie in de tweede helft van de jaren tachtig uitzette, had tot gevolg, zo concludeert Schouwenburg, dat ze ten tijde van en na de politieke omwentelingen niet over een duurzaam netwerk van milieuvrijwilligers uit de regio beschikte. Ze moest daardoor voortbouwen op de contacten die individuele medewerkers in de jaren daarvoor gelegd hadden. Haar werkzaamheden werden bovendien belemmerd door het gebrek aan een heldere strategie (moest Greenpeace actief worden in landen met een sterke of juist een zwakke milieubeweging?), de leegloop van milieubewegingen (veel activisten gingen voor de overheid werken) en het beperkte belang dat in Midden- en Oost-Europa in de jaren van economische liberalisering en wederopbouw aan het milieu werd toegekend. Dit was in dezelfde periode waarin in Brussel het milieu bovenaan de politieke agenda zou komen te staan.

Greenpeace in Brussel

In de jaren negentig verdiepte de Europese integratie zich en kwam een gemeen-

12 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, Greenpeace International Archief, Map 6291, Proposal for the 1989 East/West Project, 28 juli 1988.

schappelijk milieubeleid van alle Europese lidstaten tot stand. De 'Europeanisering' van milieubeleid was al eerder ingezet. In 1973 bracht de Europese Commissie haar eerste omvattende milieuplan uit; als reactie daarop richtten verschillende milieuorganisaties samen het *European Environmental Bureau* op, dat als Europese koepelorganisatie zou moeten dienen. In 1986 werd milieubeleid voor het eerst verankerd in een verdrag, de *Europese Akte*, en werd daarmee onderdeel van de interne markt die volgens het verdrag in 1992 voltooid zou moeten zijn. Milieuorganisaties anticipeerden op de verschuiving van milieubeleid van het nationale naar het Europese niveau door in Brussel eigen kantoren op te zetten en met de Europese Commissie in gesprek te gaan. Daarmee droegen ze zelf ook bij aan de 'Europeanisering' van milieubeleid; ze vergrootten door hun toenadering immers de legitimiteit van de Europese Commissie als bevoegde instelling op dit terrein. De Europese Commissie probeerde actief de samenwerking tussen milieuorganisaties en Europese beleidsmakers te stimuleren door middel van subsidies en toegang van NGO's tot het Directoraat-Generaal Milieu.

Ook Greenpeace International nam de stap om in Brussel een eigen kantoor op te richten om zo invloed te kunnen uitoefenen, zo hebben Guus Wieman en Hans Rodenburg in hun onderzoek laten zien. Het was echter onduidelijk hoe de organisatie precies te werk zou gaan. Ze was namelijk wars van lobbyen bij gevestigde instellingen, zoals McTaggart in 1988 verwoordde: 'I (...) do not want to participate in the funding of a programme that is "lobbying" in the usual environmentalist's mind.' Een speciale 'European Communities Unit' (*EC-Unit*) zou daarom een eigen Greenpeace-stijl van lobbyen moeten ontwikkelen. Hoe die eruit zou komen te zien, was nog niet duidelijk.

De uitdagingen waarvoor Greenpeace International zich ten tijde van de Europeanisering van milieubeleid voor gesteld zag staan, waren tweeledig. Ten eerste was Greenpeace, met haar op thematische campagnes gebaseerde organisatiestructuur, waarin campagneleiders een dominante positie innamen, aanvankelijk niet goed uitgerust om een Europese lobbystrategie op te zetten die boven die campagnes kon uitstijgen. Bovendien zou dat een mate van coördinatie en centralisatie behelzen, die door velen binnen Greenpeace werd afgekeurd. De autonomie van de campagnes was een belangrijk kenmerk van de organisatie, geworteld in de jarenlange overtuiging dat Greenpeace juist geen conventionele 'organisatie' zou moeten zijn. De medewerkers van de EC-Unit zagen zich als gevolg hiervan geconfronteerd met scepsis ten aanzien van hun doelstellingen en gebrek aan medewerking van campagnemanagers en nationale afdelingen. Dit bemoeilijkte de opbouw van een duurzaam lobbynetwerk in Brussel.

Ten tweede zorgde de Europeanisering van het milieubeleid en de oprichting van de EC-Unit ervoor dat Greenpeace zich hernieuwd moest beraden op wie zij was en waar ze voor stond. Greenpeace stond bekend als een op confrontatie gerichte organisatie met nationale kantoren die ervoor zorgden dat ze wist wat er op lokaal en nationaal niveau speelde en zo haar naam als 'grassroots' beweging waar kon maken. Hier zat ook een keerzijde aan. De top van Green-

peace International bekeek wat zij beschouwde als het 'inbred provincialism and nationalism' van de afdelingen juist met argusogen. Een te grote focus op nationale belangen en campagnes zou belemmerend werken voor de internationale aanpak en effectiviteit van de organisatie. Een ander probleem dat de EC-Unit ondervond, was het feit dat zij – in tegenstelling tot de campagneleiders – niet kon bogen op direct zichtbare resultaten vanwege de andere aard van haar werkzaamheden. In een organisatie waarin confrontatie, campagnes en zichtbare successen centraal stonden, was dit voor de EC-Unit een nadeel.

Een laatste factor die het werk van de EC-Unit bemoeilijkte, was de weerstand die er binnen Greenpeace ten aanzien van het Europese project bestond. Hoewel de centrale leiding het belang van Europa voor het milieu erkende, zagen veel anderen de Europese Gemeenschap als een 'kapitalistische superstaat' in wording. De afronding van de gemeenschappelijke markt, een voorname dat in de Europese Akte van 1986 was vastgelegd, vergrootte de argwaan dat de Europese Gemeenschap, en later de Unie, slechts uit zou zijn op industriële afzetmarkten. Het milieu zou daar de dupe van worden. Ten tweede vormde ook het ondoorzichtige en ondemocratische besluitvormingsproces in Brussel een punt van zorg. De coördinator van de EC-Unit, die zelf lid van het Europees Parlement was geweest, verdacht Brussel ervan de Europese wetgeving bewust ingewikkeld te houden, zodat mensen de naar zijn mening ondemocratische aard van besluitvorming niet zouden zien. Tegelijkertijd wordt uit het onderzoek van Rodenburg en Wieman ook duidelijk dat Greenpeace kampte met een gebrek aan kennis ten aanzien van Europese instituties, hun taken en bevoegdheden, en het beleidsproces. Zo richtten campagnevoerders aanvankelijk veel aandacht op het Europees Parlement, terwijl dat in die tijd nog slechts een bijsturende rol had. Dit gebrek aan kennis was overigens niet vreemd; de Europese Gemeenschap was volop in ontwikkeling en de gevolgen die de invoering van de gemeenschappelijke markt zou hebben, waren nog niet bekend.

In tegenstelling tot de verwachtingen van velen binnen Greenpeace ontwikkelde het Europese milieubeleid zich in de jaren negentig tot een belangrijk supranationaal beleidsterrein. In die periode onderging Greenpeace International een aantal organisatorische veranderingen, die de effectiviteit en slagkracht van de organisatie op internationaal niveau moesten verhogen en die geplaatst kunnen worden in de algehele professionalisering van de milieubeweging in deze periode. Voor de EC-Unit betekenden deze veranderingen dat ze minder afhankelijk werd van de inbreng van campagneleiders, haar positie binnen de organisatie kon versterken en de effectiviteit van haar lobbystrategie wist te vergroten. Inmiddels is Greenpeace er met haar combinatie van radicale posities, harde acties én een Europese lobbystrategie in geslaagd om een unieke positie binnen de bredere Europese milieubeweging te verwerven.¹³

13 J.P. Richards en Sharon Heard, 'European environmental NGOs: Issues, resources and strategies in marine campaigns', *Environmental Politics* 14:1 (2005), 23-41.

Conclusie

Internationale politiek wordt gemaakt door groot scala aan actoren, variërend van NGO's, multinationals, internationale organisaties, filantropische stichtingen en sectorale belangengroepen. Zij hebben in de twintigste eeuw de internationale politieke arena betreden en medevormgegeven aan agenda's en beleid. Tegelijkertijd hebben zij zelf de invloed van de ingrijpende politieke, sociale en economische ontwikkelingen die deze eeuw kenmerkten, ondervonden. Dit heeft ook bij hen tot meer of minder diepgaande veranderingen in ideeën, vertoog en praktijken geleid.

De in dit artikel gepresenteerde casestudies naar Greenpeace International, een van die internationale actoren, hebben dit goed duidelijk gemaakt. Enerzijds heeft Greenpeace een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van een internationale milieuagenda in de tweede helft van de twintigste eeuw. Samen met andere milieuorganisaties die op het Europese niveau actief werden, vervulde – en vervult – Greenpeace een essentiële rol in het agenderen van kwesties. Tegelijkertijd heeft haar betrokkenheid bij de Europeanisering van milieubeleid – mét de weerstand die haar optreden aanvankelijk kenmerkte – bijgedragen aan de legitimiteit ervan. Ook het onderzoek naar de uitbreiding van de werkzaamheden van Greenpeace naar het communistische deel van Europa laat die wederzijdse invloed zien. Op basis van geopolitieke en strategische overwegingen besloot Greenpeace haar activiteiten in die regio tot 1989/90 te beperken tot de Sovjet-Unie en daar alleen met aan de staat gelieerde instellingen samen te werken, in de verwachting op deze wijze de grootste impact te kunnen behalen. Net als zovelen werd Greenpeace door de tijd ingehaald en moest ze haar aanname dat drastische politieke veranderingen in deze regio uit zouden blijven, en haar houding ten aanzien van lokale milieubewegingen, herzien.

Nederland, mensenrechten en de revisionistische 'big bang' theorie

Dr. Peter Malcontent

De geschiedenis van een 'invented tradition'¹

Onder leiding van PvdA'er Max van der Stoep als minister van Buitenlandse Zaken en diens partijgenoot Jan Pronk op Ontwikkelingssamenwerking werden voor het eerst een aantal duidelijke beleidsprincipes op papier gezet. Zo werd erkend dat er een onverbreekelijke band bestond tussen burgerlijke en politieke rechten enerzijds en economische en sociale rechten anderzijds. Waarborging van het totaal van deze rechten was onontbeerlijk om de mens tot volledige ontplooiing te laten komen. Daarnaast werd benadrukt dat reacties op schendingen van mensenrechten in andere landen nooit als een ongeoorloofde inmenging in binnenlandse aangelegenheden van soevereine staten konden worden afgedaan. Die uitspraak impliceerde tegelijkertijd, zoals eveneens met klem werd benadrukt, dat het regeringsoptreden op het terrein van de mensenrechten nooit selectief mocht zijn.² In 1979 werden deze en andere beleidsprincipes verder uitgewerkt en gebundeld in de kabinetsnota *De rechten van de mens in het buitenlands beleid*, die nog altijd richtinggevend is voor het Nederlandse beleid op dit terrein.³

Niet alleen op papier, maar ook in de praktijk liet de Nederlandse regering vanaf 1973 duidelijker van zich horen dan ooit. De kritiek op het Zuid-Afrikaanse apartheidregime werd luider.⁴ De omvang van de ontwikkelingshulp aan Indonesië werd nadrukkelijk gekoppeld aan de mensenrechtensituatie onder het Soeharto-regime. In het geval van Chili ging de hulpkraan zelfs helemaal dicht toen in september 1973 generaal Augusto Pinochet het bewind van de democratisch gekozen president Salvador Allende op bloedige wijze omverwierp. In de NAVO stelde Van der Stoep het lidmaatschap van de militaire dictaturen van Griekenland en Portugal ter discussie en sprak hij zijn veto uit over het voorstel om de banden met Franco-Spanje aan te halen. Daarnaast profileerde Nederland zich in 1975 in Helsinki tijdens de Conferentie over Vrede en

1 Een uitgebreidere versie van dit artikel verscheen eerder in: J. Pekelder, Remco Raben en Mathieu Segers (red.), *De wereld volgens Nederland. Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (Amsterdam, 2015).

2 Handelingen Tweede Kamer, 1977-1978, 14800, Hoofdstuk V, nr. 2. 40-43.

3 *De rechten van de mens in het buitenlands beleid*, Handelingen Tweede Kamer, 1978-1979, 15571, nrs. 1-2.

4 S. de Boer, *Van Sharpeville tot Soweto. Nederlands regeringsbeleid ten aanzien van apartheid, 1960-1977* (Den Haag, 1999).

Veiligheid in Europa (CVSE) door grote nadruk te leggen op het agendapunt van de mensenrechten en het vrije verkeer van ideeën, personen en informatie tussen Oost en West.⁵

De gecombineerde dadendrang van Van der Stoel, Pronk en ook Joop den Uyl zelf droeg ertoe bij dat diens kabinet op het terrein van de mensenrechten inmiddels een mythische status heeft verworven. De opgeheven wijsvinger waarmee Den Uyls kabinet het buitenland de les durfde te lezen, lijkt inmiddels als maatstaf te gelden om het mensenrechtenactivisme van iedere Nederlandse regering te toetsen. Wat de geloofwaardigheid van deze stelling versterkt, is dat deze naadloos lijkt te passen binnen een nieuwe revisionistische visie op de geschiedenis van de mensenrechten in het algemeen.⁶ Anders dan hun voorgangers leggen de aanhangers van deze visie het beginpunt van de geschiedenis van de mensenrechten als universeel concept – dat wil zeggen als rechten die voor iedereen, waar dan ook, gelden – niet eerder dan in de jaren zeventig van de twintigste eeuw. De vraag is echter of in dit geval één plus één inderdaad twee is. De revisionistische these die historici als Samuel Moyn en Stefan-Ludwig Hoffmann hanteren, is op vele punten aantrekkelijk. Toch kunnen er vanwege hun tamelijk starre definitie van wat een universele mensenrechtencultuur nu specifiek behelst, serieuze vraagtekens bij worden geplaatst. Wie zich niet laat verblinden door de mythe ‘Nederland gidsland’, die het kabinet Den Uyl ongewild heeft doen ontstaan, zal in dit artikel ontdekken dat de recente geschiedenis van het Nederlandse buitenlands beleid op het terrein van de mensenrechten de revisionistische these niet ondersteunt maar daarentegen juist ontkracht.

Revisionisten en de ‘big bang’

Tot voor kort waren mensenrechten als wetenschappelijk onderwerp het domein van politicologen, filosofen en juristen die zich vooral bezighielden met de normatieve en juridische onderbouwing van dit concept, inclusief het ontwerpen van nieuwe regels en mechanismen om de uitdijende catalogus van mensenrechten in de praktijk te brengen.

Sinds het einde van de jaren negentig zijn echter ook historici, waaronder opvallend veel Amerikanen, zich steeds meer in het concept van de mensenrechten gaan verdiepen. In 1998 publiceerde Paul Lauren onder de titel *The Evolution of Human Rights. Visions Seen* een prachtige en veelgeprezen integrale geschiedschrijving van de mensenrechten. Micheline Ishay schreef daarop een vergelijkbare studie die in 2004 het daglicht zag met als veelzeggende titel *The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era*. Daarin beschrijft

5 F. Baudet, ‘Het heeft onze aandacht’. *Nederland en de rechten van de mens in Oost-Europa en Joegoslavië, 1972-1989* (Amsterdam, 2001).

6 Zie bijvoorbeeld: S. Moyn, *The last utopia. Human rights in history* (Cambridge MA, Londen, 2010); S. Hoffmann, ‘Genealogies of Human Rights’, in: S. Hoffmann (red.), *Human rights in the twentieth century*, (Cambridge, 2011), 1-28.

zij net zoals Lauren de geschiedenis van de mensenrechten als de ontwikkeling van een universeel concept waarvan de oorsprong millennia teruggaat om via Griekse en Romeinse filosofen, christelijke en islamitische profeten, Aziatische wijsgeren en West-Europese Verlichtingsdenkers uiteindelijk tot volle wasdom te komen in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens uit 1948.⁷

Een elementaire zwakte in het werk van Lauren Ishay en andere mensenrechtenhistorici van het eerste uur, is dat dat zij het universele karakter van mensenrechten als zo vanzelfsprekend beschouwen dat zij bezwijken voor de verleidelijkheid van een teleologische benadering. Zij beschrijven de geschiedenis van de mensenrechten als die van de onvermijdelijke ontwikkeling van een onvermijdelijk concept. Wie dat pretendeert gaat de wortels ervan eerder in een ver dan in een recent verleden zoeken. Door terug te redeneren vanuit het heden en selectief historische ontwikkelingen en gebeurtenissen in een mensenrechtelijk kader te plaatsen, wordt een keurige evolutionaire geschiedenis gecreëerd; een geschiedenis waarin al eeuwen, of zelfs millennia, lang universeel gedeelde normen en waarden niet anders konden dan uitgroeien tot het internationale mensenrechtensysteem zoals we dat nu kennen.

Een nieuwe generatie van revisionistische historici onder aanvoering van Samuel Moyn en Stefan-Ludwig Hoffmann zet vraagtekens bij deze vorm van triomfalistische geschiedschrijving. Evenals Lauren en Ishay gaan ook zij terug in de geschiedenis. Zij benaderen hun onderwerp echter met meer distantie. Daardoor wordt het ook mogelijk universele mensenrechten als toevallig in plaats van als noodzakelijk product van de geschiedenis te beschouwen. Dit kan er gemakkelijk toe leiden dat de datering van de oorsprong van de mensenrechten als universeel concept heel anders, dat wil zeggen veel recenter, komt te liggen.

Moyn en Hoffmann bouwen voort op wat Reza Afshari in 2007 in een uitgebreide reactie op Laurens *Visions Seen in Human Rights Quarterly* al eerder deed: concluderen dat er tot voor kort feitelijk nooit sprake is geweest van een universele mensenrechtencultuur. Afshari laat zien dat tot 1948 de aandacht voor mensenrechten in de Westerse wereld zich slechts beperkte tot 'single issue struggles', waarbij voorstanders van de afschaffing van de slavernij even gemakkelijk tegenstanders konden zijn van de emancipatie van vrouwen. Pas met de aanvaarding van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens in 1948 accepteerden de Westerse landen voor de eerste maal een integrale catalogus van rechten die voor iedereen waar dan ook golden. Juist het feit dat deze

7 P.G. Lauren, *The evolution of international human rights. Visions seen* (Philadelphia, 1998); M. R. Ishay, *The history of human rights: From ancient times to the globalization era* (Los Angeles, Berkeley, 2004). De term 'mensenrechten' is overigens betrekkelijk nieuw en wordt pas algemeen gebruikt sinds de aanvaarding van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens in 1948. Daarvoor werd de idee van de mensenrechten vervat in termen als 'grondrechten' of 'natuurrechten'.

universele verklaring niet genoeg bleek en nog vele mensenrechtenverklaringen en -verdragen in de decennia daarna zouden volgen, maakte duidelijk dat er van een wereldwijde consensus over mensenrechten als universele waarden nog lang geen sprake was. Afshari wijst daarbij vooral op de houding van de jonge naties van Afrika en Azië die zich in de jaren vijftig en zestig van hun koloniale overheersers ontteden. Natuurlijk sprongen de leiders van de voormalige Europese koloniën op de bres om het recht op zelfbeschikking te laten opnemen in de VN-verdragen voor burgerlijke en politieke en voor economische, sociale en culturele rechten uit 1966. Met hun vaak autoritaire of ronduit repressieve stijl vertrapten zij echter even gemakkelijk andere fundamentele rechten uit beide verdragen.⁸

Moyn voegt hieraan toe dat ook in Europa, ondanks de totstandkoming van de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens in 1950, van een daadwerkelijke mensenrechtencultuur aanvankelijk nog geen sprake was. Alleen christelijke conservatieven omarmden de idee van de mensenrechten enthousiast. Daarbij beperkten zij zich echter tot de categorie van burgerlijke en politieke rechten die zij vervolgens propageerden als christelijke en dus Europese waarden die beschermd dienden te worden tegen het oprukkende secularisme en communisme. Mensenrechten fungeerden in dit geval als kruiwagen ter bevordering van het eigenbelang. Dat bleek eens te meer toen uitgerekend Frankrijk als gastland van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens, de Conventie bijna 24 jaar lang weigerde te ratificeren omdat de inhoud ervan op gespannen voet stond met de wijze waarop de Fransen hun koloniale imperium probeerden te behouden.

In zijn boek *The Last Utopia* (2010) concludeert Moyn dat de geboorte van een universele mensenrechtencultuur niet eerder moet worden gezocht dan halverwege de jaren zeventig. Pas toen kwam deze toevalligerwijs bovendien nadat alle gangbare utopieën hun geloofwaardigheid waren kwijtgeraakt. Er was in 1948 in de VN dan wel een Universele Verklaring van de Mensenrechten aangenomen, maar voordat dit utopische model in de dop zijn aantrekkingskracht kon bewijzen verdween het door de Koude Oorlog naar de achtergrond om plaats te maken voor de concurrentiestrijd tussen Amerikaans liberaal kapitalisme en Sovjet-communisme. Deze verloren in de jaren zestig hun glans en moesten in toenemende mate concurreren met nieuwe, exotische vormen van communisme of democratisch socialisme zoals in Chili, China, Cuba of het Tsjechoslowakije van de Praagse Lente in 1968. Pas toen die niet levensvatbaar bleken of hadden afgedaan, kregen de mensenrechten een nieuwe kans.

Na een jarenlang bestaan in de luwte groeide Amnesty International dankzij een spectaculair stijgend ledenbestand plotseling uit tot 's werelds belang-

8 R. Afshari, 'On historiography of human rights. Reflections on Paul Gordon Lauren's *The evolution of international human rights: visions seen*', in: *Human Rights Quarterly*, 29 (2007), 1-67.

rijkste mensenrechtenorganisatie en mocht deze in 1977 voor haar werk de Nobelprijs voor de Vrede in ontvangst nemen. In januari van dat jaar trad in de Verenigde Staten de Democraat Jimmy Carter als president aan, nadat hij kort daarvoor een politiek-culturele aardverschuiving teweeg had gebracht met een campagne waarin hij mensenrechten als speerpunt van zijn buitenlands beleid benoemde. Maar ook aan de andere kant van het IJzeren Gordijn was er beweging: opkomende dissidentengroepen in de Sovjet-Unie en Oost-Europa stapten definitief af van hun geloof in liberale varianten van het communisme en verruilden dat voor de enige overgebleven utopie van de mensenrechten. Daarbij kregen zij onverwachte steun door de uitkomsten van de Europese Vredes- en Veiligheidsconferentie tussen Oost en West in Helsinki. Die leverde een Slotakte op waarin een volledige paragraaf werd gewijd aan mensenrechten en fundamentele vrijheden, waaronder het recht op de vrijheid van gedachte, geweten en religie.⁹

In *Human Rights in the Twentieth Century* presenteert Hoffmann een op het eerste gezicht vergelijkbaar verhaal, dat het bij nadere bestudering toch op een aantal essentiële punten verschilt met dat van Moyn. In de eerste plaats meent Hoffmann dat de opkomst van de mensenrechten niet zozeer te danken was aan het falen van andere 'utopieën'. Zij groeiden juist mee als onderdeel van wat hij de 'competing universalisms' van communisme, antikolonialisme en liberaal-kapitalisme noemt. Daarmee werd de geschiedenis van de mensenrechten een geschiedenis van 'hegemonic constestations'. Westerse democratieën propageerden het belang van individuele burgerlijke en politieke rechten, de Sovjet-Unie en haar bondgenoten dat van economische en sociale rechten terwijl de gedekoloniseerde landen van het Zuiden met steun van het Oostblok juist aandacht vroegen voor het recht op zelfbeschikking en de strijd tegen apartheid en racisme. Met de val van het IJzeren Gordijn in 1989 werd die strijd in het voordeel van de Westerse democratieën beslist waarna hun mensenrechtentvisie in het post-Koude Oorlog-tijdperk uitgroeide tot de universele versie van de rechten van de mens.¹⁰

Als exponenten van de revisionistische school slagen Moyn en Hoffmann er met overtuiging in om aan te tonen dat de grondslag voor een universele mensenrechtencultuur veel langer op zich liet wachten dan hun voorgangers Lauren en Ishay willen doen geloven. Wat voor beide auteurs buiten kijf staat, is dat die universele mensenrechtencultuur zich uiteindelijk wel aandiende. Ook daar dragen zij steekhoudende argumenten voor aan, zij het dat de een deze in de jaren zeventig laat beginnen en de ander het einde van de Koude Oorlog kiest.

Problematischer is wat beide auteurs feitelijk onder een universele mensenrechtencultuur verstaan. Volgens hen ontstond in de jaren zeventig

9 S. Moyn, *The last utopia*.

10 S. Hoffmann, 'Genealogies of human rights'.

dan wel negentig niet alleen een mensenrechtencultuur waarbij steeds meer mensen waar dan ook ter wereld dezelfde rechten gingen delen, maar werden deze vanaf dat moment ook steeds meer met oprechte bedoelingen nagestreefd. Vooral Moyn gaat daar ver in en spreekt zelfs van 'the purity of the struggle'. Deze ziet hij behalve bij Amnesty International ook terug in het presidentschap van Carter.¹¹ Een diepgaande analyse van diens buitenlandse politiek, die ook tot andere conclusies had kunnen leiden, blijft jammer genoeg uit.

Hoffmann, op zijn beurt, gooit het op de toegenomen neiging van de VN-Veiligheidsraad om slachtoffers van grootschalig geweld met humanitaire interventies te hulp te schieten. Nu valt niet te ontkennen dat de Veiligheidsraad vanaf de jaren negentig grootschalige schendingen van fundamentele mensenrechten steeds vaker als een bedreiging van de internationale vrede en veiligheid ging beschouwen. Dat gaf de Veiligheidsraad de mogelijkheid om gebruik van militair geweld te autoriseren in Noord-Irak (1991), Somalië (1992), Haïti (1994), Oost-Timor (1999) en Libië (2011). Interessanter is echter om te kijken naar die gevallen waarin de Veiligheidsraad niet tot militair ingrijpen besloot, terwijl er minstens zoveel reden voor was: zoals de genocide in Rwanda, het extreme geweld in de Soedanese provincie Darfur, of nog recenter, de verwoestende burgeroorlog in Syrië. Wat daarbij opvalt, is dat behalve in het geval van Darfur daar niet alleen de traditionele terughoudendheid van China en Rusland aan ten grondslag lag, maar ook de angst van de VS en haar Westerse bondgenoten voor de materiële en immateriële kosten die ingrijpen in deze brandhaarden met zich mee zou brengen. Tekenend is dat de VS pas stellingen in Syrië ging bombarderen (zonder toestemming van de Veiligheidsraad) toen het vanuit daaruit opererende Islamitische Staat (IS) een concrete bedreiging voor het Westen zelf dreigde op te leveren. Daarmee werd nogmaals bevestigd wat Nicholas Wheeler reeds in 2000 in zijn nog altijd waardevolle monografie *Saving Private Strangers* concludeerde: staten zullen zelden bereid zijn de kosten van militair ingrijpen te dragen wanneer daar geen andere dan strikt humanitaire belangen bij gediend zijn.¹²

Er is, kortom, reden om twijfels te hebben over het ontstaan van een universele mensenrechtencultuur in het laatste kwart van de twintigste eeuw zoals Moyn en Hoffmann die beschrijven. Ook de Duitse historicus Jan Eckel is die mening toegedaan. Als mede-revisionist constateert hij eveneens een 'Aufschwung von Menschenrechte in der internationale Politik' in de jaren zeventig. Hij weigert deze echter op te hangen aan één alomvattend verklaringsmodel zoals Moyn en Hoffmann dat doen. Eckel gelooft niet in een *big bang* die alleen maar het product was van het falen van andere 'utopieën' (Moyn) of louter kwam bovendien als resultaat van een concurrentiestrijd tussen ideo-

11 Moyn, *The last utopia*, Hoofdstuk 6: 'The purity of this struggle'.

12 N.J. Wheeler, *Saving strangers. Humanitarian intervention in international society* (Oxford, 2000), 301.

logieën (Hoffman). Hij wijst op een spectrum van zowel internationale als specifieke regionale en nationale ontwikkelingen die een revolutie op gang brachten die slechts ten dele humanitair gemotiveerd was. In de VS greep Carter de mensenrechten niet alleen aan vanwege de mensenrechten op zich, maar ook als politiek wapen om zich af te zetten tegen de excessen van de anticommunistische buitenlandse politiek in het Nixon-Kissinger tijdperk. In Latijns-Amerika kwam het opkomende mensenrechtenactivisme in de jaren zeventig volgens Eckel zelfs voort uit puur lijfsbehoud. Oppositionele bewegingen in Argentinië, Chili en Uruguay omarmden internationale mensenrechtennormen niet zozeer uit idealisme, maar als een laatste reddingboei om zich te kunnen verdedigen tegen het geweld van de militaire junta's in die landen.¹³

Sluit Eckels meer genuanceerde revisionistische these inderdaad beter aan op de 'historische' werkelijkheid dan die van Moyn en Hoffmann? De beste manier om daar een antwoord op te geven, is ze allebei te toetsen aan een uitgewerkt voorbeeld uit de praktijk. Daarbij is gekozen voor het Nederlandse buitenlands beleid op het terrein van de mensenrechten sinds 1973. Zowel in de ogen van binnenlandse als buitenlandse experts groeide Nederland in de jaren zeventig uit tot een internationaal gidsland op dit terrein.¹⁴ Als er dus vanaf de jaren zeventig, en anders vanaf het einde van de Koude Oorlog, sprake zou moeten zijn van de ontwikkeling van een universele mensenrechtencultuur zonder politieke bijbedoelingen dan moet deze toch ten minste zichtbaar zijn binnen de ontwikkeling van het Nederlandse buitenlands beleid.

Nederland gidsland?

Zoals de inleiding van dit artikel al liet zien, maakte Nederland in 1973 onder Den Uyl, Van der Stoep en Pronk een vliegende start met de bevordering van de mensenrechten in het buitenland. Daarbij werden zij ondersteund vanuit de samenleving, die niet alleen massaal de straat op ging om te protesteren tegen de Vietnamoorlog, maar ook tegen Pinochets militaire coup in Chili. De Nederlandse afdeling van Amnesty International, die in 1970, twee jaar na haar oprichting, nog niet meer dan een paar honderd leden telde, had er in 1975 inmiddels 15.000. Met 181.000 leden in 1995 en 265.000 in 2014, groeide Amnesty Nederland daarna uit tot een van de grootste nationale afdelingen van de non-gouvernementele organisatie (NGO). Daarnaast explodeerde ook het aantal actiegroe-

13 J. Eckel, 'Humanitarisierung der internationalen Beziehungen. Menschenrechtspolitik in den 1970er Jahren', in: *Geschichte und Gesellschaft* 38 (2012), 603-635.

14 Zie bijvoorbeeld: A. Brysk, *Global good samaritans. Human rights as foreign policy* (Oxford, 2009), Hoofdstuk 6: 'Globalization and its discontents. The Netherlands'; M.C. Castermans-Holleman, *Het Nederlands mensenrechtenbeleid in de Verenigde Naties* (Den Haag, 1992); P. Malcontent en A. Huijboom, *De Nederlandse inzet in de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens*, Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie (IOB) Werkdocument, (Den Haag, 2006), 105.

pen dat zich met misstanden in specifieke regio's of landen bezighield. Telde Nederland in 1960 nog maar 32 van dit soort groepen, in 1970 waren het er inmiddels 64, waarna het aantal bijna verdriedubbelde tot 174 in 1982.¹⁵

Veel van deze landen- of regiocomités, zoals de Anti Apartheids Beweging Nederland (AABN), werden behalve door humanitaire bevoegenheid gedreven door een combinatie van anti-imperialistische en marxistische idealen. Daarmee gaat Moyns conclusie dat mensenrechten als laatste utopie in de jaren zeventig kwamen bovendien nadat andere linkse georiënteerde utopieën hun glans hadden verloren niet voor Nederland op. Sterker nog, juist in de jaren zeventig nam het links-ideologische karakter van de Nederlandse Derde Wereldbeweging een hoge vlucht.¹⁶

Links-ideologische invloeden op het terrein van de mensenrechten deden zich ook voor op kabinetsniveau. De felle reacties van de Nederlandse regering op de bloedige wijze waarmee het leger in 1973 Allendes socialistische experiment in Chili beëindigde, waren voor een belangrijk deel oprecht. Toch komen zij in een ander daglicht te staan wanneer een vergelijking wordt gemaakt met het Nederlandse beleid ten aanzien van de communistische dictatuur van Fidel Castro in Cuba in diezelfde periode. Waar in het geval van Chili de ontwikkelingshulp na de val van Allende onmiddellijk werd stopgezet, ging de hulpkraan richting Cuba juist open. In de ogen van minister Pronk deed het feit dat Amnesty International jaar in jaar uit klaagde over het grote aantal politieke tegenstanders dat zich in Castro's kerkers ophield niets af aan het op sociaaleconomische gelijkheid gerichte beleid van het regime. Beperkte steun was daarom gerechtvaardigd.¹⁷

Ook de felheid waarmee Van der Stoel in 1975 tijdens de Conferentie van Helsinki opkwam voor de mensenrechten in het Oostblok was meer dan alleen het product van humanitaire compassie. Politieke overwegingen speelden daarbij evenzeer een belangrijke rol. Van der Stoel en zijn beleidsadviseurs beschouwden druk op Moskou en haar satellieten om hen tot grotere burgerlijke en politieke vrijheden te bewegen als een effectief instrument om het Sovjet-communisme van binnenuit te laten eroderen.¹⁸

Op het terrein van de totstandkoming van nieuwe normen nam Nederland samen met het gelijkgezinde Zweden een gidslandrol op zich bij de onderhandelingen over de VN-Verklaring en het VN-Verdrag tegen Foltering.¹⁹ Neder-

15 Ph.P. Everts (red.), *Controversies at home. Domestic factors in the foreign policy of the Netherlands* (Dordrecht, Boston, Lancaster, 1985), 92.

16 H. Beerends, *De Derde Wereldbeweging. Geschiedenis en toekomst* (Utrecht, 1993), 188-189.

17 Malcontent, *Op kruistocht in de Derde Wereld*.

18 Baudet, 'Het heeft onze aandacht', 95-96.

19 H. Reiding, *The Netherlands and the development of international human rights instruments* (Antwerpen, Oxford, New York, 2007), Hoofdstuk 2: 'The Netherlands and the fight

land sputterde echter ook wel eens flink tegen. Die houding viel niet altijd enkel en alleen terug te voeren op het argument dat nieuwe verklaringen en verdragen wel iets diende toe te voegen aan reeds bestaande mensenrechteninstrumenten. Het meest duidelijke voorbeeld daarvan was de wijze waarop Nederland zich opstelde bij de VN-onderhandelingen over het Facultatieve Protocol inzake Betrokkenheid van Kinderen bij Gewapende Conflicten. Dit protocol was bedoeld als aanscherping van het VN-Verdrag inzake de Rechten van het Kind uit 1989, waarin de minimumleeftijd voor zowel rekrutering als inzet bij gewapende conflicten op vijftien jaar was gesteld. Nederland had geen enkel probleem met een verhoging van deze leeftijd. Sterker nog, daar had het zich bij de totstandkoming van het Kinderrechtenverdrag al hard voor gemaakt. De reden waarom Nederland desondanks dwars ging liggen was dat de ontwerp-tekst van het protocol *iedere* vorm van rekrutering en betrokkenheid bij gewapende conflicten onder de achttien jaar uitsloot. Daar wenste het ministerie van Defensie hoe dan ook niet mee akkoord te gaan.²⁰

Tegen een verbod op vormen van *gedwongen* rekrutering onder de achttien jaar bestond geen enkel bezwaar. Aangezien de regering kort daarvoor de dienstplicht had afgeschaft, bleef de mogelijkheid om jongeren vanaf zestien jaar *vrijwillig* te rekruteren volgens Defensie echter bittere noodzaak om de strijdkrachten op peil te houden. Evenmin weigerde Defensie akkoord te gaan met een substantiële verhoging van de leeftijdsgrens voor deelname aan gewapende conflicten omdat het ministerie zich realiseerde dat het in de praktijk niet altijd eenvoudig zou zijn om alle vrijwillig gerekruteerde zestien- en zeventien-jarigen buiten gevechtssituaties te houden. Vooral dat laatste schoot de collega's op Buitenlandse Zaken in het verkeerde keelgat, omdat Nederland met een dergelijke opstelling in een klap zijn goede naam op het terrein van de mensenrechten zou kunnen verliezen. Daarop bond Defensie wel enigszins in, maar veel was het niet. Alleen waar het ging om de *directe* betrokkenheid bij militair geweld wilde Defensie de grens wel opschroeven naar achttien jaar. *Indirecte* betrokkenheid onder die leeftijd moest mogelijk blijven, zoals bij de inzet van marineschepen tijdens vredesoperaties reeds gebruikelijk was.²¹

Door het Nederlandse verzet tegen de zogenaamde 'straight eighteen rule', maar nog meer door het verzet daartegen van grote mogendheden als de VS, China, Frankrijk en Duitsland, zou het nog jaren duren voordat er voldoende overeenstemming bestond over een definitieve protocoltekst. Deze werd in 2000 door de Algemene Vergadering van de VN aanvaard en liet het aan staten die partij bij het protocol wilden worden zelf over of zij de minimumleeftijd voor vrijwillige rekrutering wensten te verhogen. Nederland ratificeer-

against torture'.

20 Malcontent en Huijboom, *De Nederlandse inzet in de VN-Commissie voor de Rechten van de Mens*, 79-91.

21 Ibidem.

de het protocol pas in 2005, omdat de Tweede Kamer daar pas bereid toe bleek nadat de regering de leeftijd voor vrijwillige rekrutering alsnog ophoogde naar achttien jaar. De positieve afloop van dit specifieke verhaal laat echter onverlet dat in diezelfde periode, zowel in de Tweede Kamer als op regeringsniveau, steeds meer aversie te bespeuren viel tegen de directe werking van internationale mensenrechtenverdragen binnen de Nederlandse wetgeving. Vooral als er aan die verdragen nog een sterk internationaal controlemechanisme verbonden was, zoals het Europese Hof van de Rechten van de Mens in het geval van de Europese Conventie. In een klimaat van toenemend populisme, groeiende vreemdelingenhaat en anti-Europese sentimenten begonnen, behalve de PVV van Geert Wilders, ook liberalen en christendemocraten zich steeds kritischer uit te laten over de lange tentakels van het internationale recht.²² Zelfs de christendemocratische minister van Buitenlandse Zaken Maxime Verhagen ging in zijn mensenrechtennotitie uit 2011 in deze trend mee. Enerzijds bewierookte hij de rol van het hof in Straatsburg als toezichthouder op de mensenrechtensituatie in Europa. Tegelijkertijd merkte hij echter op dat hij er naar zou streven dat het hof meer ruimte zou laten voor de ‘margin of appreciation’ van verdragspartijen bij de concrete invulling en interpretatie van de door de Europese Conventie gehanteerde standaarden.²³

Waar Nederland bij de ontwikkeling van nieuwe verdragen en daarbij behorende toezichtsmechanismen soms vooropliep, maar zich doorgaans in het peloton ophield, liep het bij de erkenning van de rechten van het Palestijnse volk net voor de bezemwagen uit. Voor een gidsland was dat in zoverre merkwaardig aangezien de Palestijnse kwestie sinds de jaren zestig, samen met de apartheid in Zuid-Afrika, tot de meest besproken onderwerpen op de mensenrechtenagenda van de VN behoorde. Natuurlijk ging het hier om een door en door gepolitiseerde kwestie waarbij de gedekoloniseerde landen van het Zuiden van begin af aan de kant kozen van de Palestijnen en hun Arabische bondgenoten. Zij verweten Israël imperialistisch gedrag en beschouwden het zionisme als niets minder dan een vorm van racisme. De Westerse landen op hun beurt kozen met de Tweede Wereldoorlog en de Holocaust in het achterhoofd, van meet af aan de kant van Israël. Zij weigerden in te gaan op de eisen van de Zuidelijke landen die zij verweten het Israëliësch-Palestijnse conflict te gebruiken als een politieke stok om het ‘neo-imperialistische Noorden’ mee te slaan. Toch begonnen, vooral na de oliecrisis van 1973, steeds meer Westerse landen hun mening in pro-Palestijnse zin bij te stellen. In Europa liepen Frankrijk en Italië daarbij voorop. Al in 1974 spraken beide landen zich uit voor een Palestijns ‘thuisland.’ Frankrijk spande zich daarnaast met succes in voor de

22 B. Oomen, *Rights for others: The slow home-coming of human rights in the Netherlands* (Cambridge, 2013), 191-194.

23 *Verantwoordelijk voor vrijheid: mensenrechten in het buitenlands beleid*, Handelingen Tweede Kamer, 2010-2011, 32735, nr. 1, 24.

totstandkoming van Euro-Arabische dialoog waar PLO-vertegenwoordigers van de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (PLO) als lid van de Arabische delegatie bij mochten aanschuiven. Bij de lancering van dit soort initiatieven vonden de Fransen echter binnen het kader van de Europese Politieke samenwerking (EPS) – de voorganger van het Gemeenschappelijke Buitenlands Beleid (GBVB) van de Europese Unie – doorgaans de Nederlanders op hun weg. Die wisten ook wel dat vrede in het Midden-Oosten zonder een politieke oplossing voor de Palestijnse kwestie niet mogelijk was. Als die werd gezocht in erkenning van het Palestijnse recht op zelfbeschikking en de ‘terroristische’ PLO als de officiële vertegenwoordiger van het Palestijnse volk, trapte Nederland binnen de EG doorgaans al eerste op het rempedaal.

Veel ruimte voor een pro-Palestijns Midden-Oostenbeleid had de Nederlandse regering ook niet omdat de binnenlandse politieke verhoudingen dat niet toestonden. Na het aantreden van de rechtse Likud-regering van Menachem Begin in 1977 werd de kritiek op de Israëliische nederzettingenpolitiek in de Bezette Gebieden en het geweld waarmee het Israëliische leger de PLO uit Libanon probeerde te verjagen steeds luider. Dat betekende echter niet dat de sympathie voor de Palestijnen daarmee evenredig toenam. Zelfs niet toen in 1982 christelijke militieën in Libanon met medewerking van het Israëliische leger een slachting aanrichtten in de Palestijnse vluchtelingenkampen Sabra en Shatila. Een kort daarna in opdracht van *Elsevier Magazine* uitgevoerd opinieonderzoek liet zien dat Israël’s populariteit in Nederland een historisch dieptepunt had bereikt (35 procent). Typerend was echter dat de Palestijnen daar op geen enkele wijze van wisten te profiteren.²⁴ De kritiek op Israël leek zich niet zozeer te richten op Israël als natie als wel op de Israëliische regering en daarin met name op premier Begin en diens minister van Defensie Ariel Sharon.

Het gebrek aan sympathie voor de Palestijnse zaak in Nederland roept de vraag op wat de regering dan kan hebben beoogd om twee jaar eerder, in juni 1980, toch in te stemmen met de Verklaring van Venetië waarin de EG voor de eerste maal zonder omwegen het Palestijnse recht op zelfbeschikking erkende. Druk vanuit de Tweede Kamer kan het niet zijn geweest, want daar vond een meerderheid van VVD en CDA de verklaring juist te ver gaan, omdat daarin ook de PLO voor het eerst als overlegpartner in het vredesproces werd erkend.²⁵ Eigenlijk kan alleen overredingskracht van de Europese partners verklaren waarom toenmalig minister van Buitenlandse Zaken Christ Van der Klaauw (VVD) zich toch genoodzaakt voelde datgene te doen wat voor zijn voorgangers altijd een brug te ver was gebleven.²⁶

Dat betekende overigens niet dat Van der Klaauw het rempedaal nu maar

24 *Nieuw Israëlitisch weekblad*, ‘Sympathie van Nederland voor Israël tanend’, 1 oktober 1982.

25 Handelingen Tweede Kamer, 1979-1980, 24 juni 1980, 5610, 5624.

26 Handelingen Tweede Kamer, 1979-1980, 24 juni 1980, 5610, 5624.

helemaal had losgelaten. Zo wenste hij niet mee te gaan met de Franse wens om een eigen Europees vredesplan voor het Midden-Oosten te lanceren, zonder dat precies duidelijk was hoe dat er uit zou komen te zien. De andere Europese partners vonden dat minder problematisch en reageerden in de trant van: 'kom nou Chris, dat zien we dan wel'. De vrees dat de pro-Arabische Fransen vervolgens met een plan zouden komen waarmee Nederland niet zou kunnen instemmen, zorgde ervoor dat Van der Klaauw voet bij stuk bleef houden.

In de loop van de jaren tachtig en daarna zou Nederland geleidelijk aan steeds meer opschuiven in Palestijnse richting. Binnen het Westerse kamp bleef het desondanks een van Israël's trouwste bondgenoten. In de Tweede Kamer maakten met name de VVD en de kleine christelijke partijen, gevoed door een buitengewoon effectieve pro-Israël lobby, het onmogelijk dat de regering de Palestijnse Autoriteit behalve met financiële ook met politieke middelen ging steunen.²⁷ Typierend was hoe Frans Timmermans, na zijn aantreden als minister van Buitenlandse Zaken in het VVD-PvdA-kabinet Rutte II, de pro-Palestijnse visie die hij als PvdA-Kamerlid altijd had uitgedragen noodgedwongen in de ijskast moest stallen. Met een even briljante als gekunstelde redenering schoof de minister op 29 november 2012 's avonds aan in de talkshow van Pauw en Witteman om uit te leggen waarom Nederland in de VN niet voor status-ophoging van de Palestijnse Autoriteit had gestemd. Omzichtig verklaarde hij dat de Nederlandse stemonthouding in de Algemene Vergadering niet als pro-Israëliësch moest worden uitgelegd, maar als een tactische zet die de Palestijnse zaak juist ondersteunde. Timmermans legde uit dat hij met zijn blanco-stem een brug had willen slaan tussen de EU-partners die vóór en tegen ophoging van de Palestijnse status waren. Hij hoopte daarmee op termijn een gezamenlijk Europees standpunt te bewerkstelligen dat de Palestijnse zaak beter zou dienen dan een uitgebreidere waarnemersstatus waarmee de Palestijnse Autoriteit Israël en de Verenigde Staten verder van zich zou vervreemden. De flair waarmee Timmermans dit verhaal geloofwaardig probeerde te laten lijken, kon niet verbergen dat hier sprake was van een geforceerde diplomatieke pirouette waarmee de minister zijn beperkte politieke speelruimte probeerde te verhullen.

Conclusie

In een poging greep te krijgen op de geschiedenis proberen historici deze vaak in kaart te brengen aan de hand van breukvlakken en ijkpunten. Ook onderzoekers op het terrein van de mensenrechten hebben bij hun historische analyse van dit concept daarnaar gezocht. De resultaten van die zoektocht zijn echter niet altijd even verhelderend. Positivisten zoals Lauren en Ishay laten de geboorte van de mensenrechten als universeel concept plaatsvinden in de Oudheid of de

27 A. Kouwenhoven en M. Noshad Sharifi, 'Een lobby om jaloers op te zijn', in: *nrc.next*, 15 augustus 2014; Grünfeld, *Nederland en het Nabije Oosten*, 51-52.

achttiende eeuw van de Verlichting en gebruiken die ijkpunten voor een vorm van teleologische geschiedschrijving waarin de ontwikkeling van de mensenrechten een onvermijdelijk karakter krijgt. In feite is hun benadering schizofreen. Zij presenteren de geschiedenis van een concept dat in hun ogen eigenlijk niet historisch is maar dat zich, zoals de Griekse filosofen in de Oudheid reeds beweerden, in de vorm van een natuurwet boven het mensdom beweegt.

Een nieuwe revisionistische stroming met exponenten als Moyn en Hoffmann verplaatst de geboortedatum van de mensenrechten als universeel concept naar een veel recenter tijdstip. Daardoor ontstaat meer ruimte om de geschiedenis van de mensenrechten te presenteren als een historisch proces waarbinnen de mensenrechtenidee vorm krijgt als het product van menselijke interactie. Dát is precies wat Moyn en Hoffmann voor ogen hebben. Zij laten de geschiedenis van de mensenrechten pas in het laatste kwart van de twintigste eeuw beginnen toen deze kwam bovendrijven als gevolg van een concurrentiestrijd tussen bestaande ideologieën, dan wel door het verlies van hun geloofwaardigheid als universeel bindend concept. Deze originele benadering verliest zijn waarde echter onmiddellijk wanneer beide auteurs vaststellen dat hun *big bang* op het terrein van de mensenrechten tegelijkertijd impliceerde dat mensenrechten vanaf dat moment meer dan ooit als een waarde op zich werden nagestreefd of, om met de woorden van Michael Ignatieff te spreken, als een ‘seculiere religie’ werden beleden.²⁸

De geschiedenis van Nederland als verondersteld gidsland laat echter een heel ander beeld zien. Nederland profileerde zich vanaf de jaren zeventig op het terrein van de mensenrechten sterker dan voorheen. En in vergelijkend perspectief ging het zeker tot de internationale voorhoede behoren. Dat nam echter niet weg dat binnen het Nederlandse mensenrechtenbeleid het eigenbelang nooit op grote afstand verkeerde. Opkomen voor mensenrechten werd niet zelden gevoed door politieke overwegingen, zoals in het geval van Chili en het Oostblok. Meer dan eens dienden mensenrechten daar juist plaats voor te maken, zoals de opstelling ten aanzien van Cuba en de Palestijnse kwestie liet zien. Dat mensenrechten soms moesten wijken voor politieke of economische belangen was ook iets waar de regering niet geheimzinnig over deed. In de Mensenrechtennota van 1979 stond niet voor niets dat de mensenrechten een ‘wezenlijk’ onderdeel van het Nederlandse buitenlands beleid waren, niet het belangrijkste.²⁹

Wat het Nederlandse buitenlands beleid op het terrein van de mensenrechten sinds 1973 laat zien, is dat de *mythe* die daarover bestaat uitstekend past binnen de revisionistische these van Moyn en Hoffmann. De ‘*historische*’ *werkelijkheid* daarentegen sluit veel beter aan op Jan Eckels genuanceerde revisionistische these. Ook die constateert dat er in de jaren zeventig sprake was van een

28 M. Ignatieff, *Whose universal values? The crisis in human rights* (Amsterdam, 1999).

29 *De rechten van de mens in het buitenlands beleid*, 52-53.

big bang op het terrein van de mensenrechten, maar gelooft niet dat deze slechts door humanitaire overwegingen werd ingegeven. De geschiedenis van 'Nederland gidsland' levert voor die stelling een stevige basis.

Het belang van informele netwerken en de Koude Oorlog

Een trans-Atlantisch perspectief op het Europese integratieproces,
1947-1957

Lennaert van Heumen MA

Voor het eerst in de geschiedenis van de Europese Unie is er sprake van een gebrek aan steun voor het Europese integratieproces vanuit de Amerikaanse regering. De houding van de nieuwe Amerikaanse president, Donald J. Trump, ten opzichte van de Europese Unie kan uiteindelijk een belangrijke koerswijziging betekenen, aangezien alle Amerikaanse presidenten vanaf Harry S. Truman (1945-1953) het Europese integratieproces in meer of mindere mate officieel hebben gesteund.¹ Ook de steun voor trans-Atlantische samenwerking is niet meer zo vanzelfsprekend. Zo heeft Trump zich onder andere in een recent interview met *Times* en *Bild* negatief uitgelaten over de NAVO, door dit bondgenootschap onder andere een 'achterhaalde' organisatie te noemen.² In reactie hierop concludeerde de Duitse CDU-politicus en voorzitter van de commissie Buitenlandse zaken van de Bondsdag, Norbert Röttgen, dat 'het Westen' als een 'normatieve en politieke eenheid' niet in het denken van Trump zou voorkomen.³

Juist deze constructie van 'het Westen' speelde een belangrijke rol in de ideologische strijd van de Koude Oorlog. Om deze 'eenheid' vorm te geven werd vanaf het begin van de Koude Oorlog geprobeerd de samenwerking tussen de VS en West-Europa vorm te geven via de 'Atlantische Gemeenschap', waarvan de NAVO de belangrijkste institutionele uiting was. De Koude Oorlog zorgde er niet alleen voor dat de VS belang gingen hechten aan trans-Atlantische samenwerking, het was voor de Verenigde Staten ook een belangrijke reden om het proces van Europese integratie te stimuleren. Bovendien gingen veel Amerikaanse politici en diplomaten uit van het principe dat Europese integratie zou resulteren in sterkere trans-Atlantische banden, omdat Europese integratie de nationale belangen niet alleen binnen Europa, maar ook tussen Europa en de Verenigde Staten, langzaam zou laten convergeren. 'Closer Atlantic assimilation automatically flows from closer European integration', zo verwoordde een

1 Geir Lundestad, *"Empire" by integration: The United States and European integration, 1945-1997* (Oxford, 1998) en Klaus Larres, 'The United States and European integration', in: Klaus Larres (red.), *A companion to Europe since 1945* (Malden, 2009), 151-182.

2 Het volledige interview is te lezen op: <<http://www.thetimes.co.uk/article/full-transcript-of-interview-with-donald-trump-5d39sr09d>> [geraadpleegd op 22-1-2017].

3 Voor de volledige reactie van Norbert Röttgen zie: <http://www.deutschlandfunk.de/roettgen-zu-trump-der-westen-kommt-in-seinem-denken-nicht.694.de.html?dram:article_id=376460> [geraadpleegd op 22-1-2017].

prominente Amerikaanse schrijver dit gevoel in 1969.⁴

Sommige historici kwamen tot de conclusie dat de Atlantische context cruciaal is voor Amerikaanse steun aan het Europese integratieproject, ook in de toekomst.⁵ Bezien vanuit Europees perspectief was de Koude Oorlog tevens van groot belang, aangezien het de belangrijke geopolitieke context, waarin Europese integratie zich ontwikkelde, vormgaf en domineerde. Zeker eind jaren veertig en begin jaren vijftig van de vorige eeuw was er sprake van een sterke en complexe wisselwerking en verbondenheid tussen het Europese integratieproces en de Koude Oorlog.⁶ Ondanks deze vervlechting worden beide onderwerpen vaak afzonderlijk bestudeerd binnen de historische wetenschap. Nieuwe perspectieven en onderzoeksmethoden op het gebied van Europese integratie en internationale betrekkingen bieden echter mogelijkheden om de raakvlakken tussen deze twee belangrijke thema's te kunnen bestuderen. Om dit te laten zien, zal dit artikel eerst ingaan op de historiografische ontwikkelingen van onderzoek naar het Europese integratieproces in het algemeen en de relatie met de Verenigde Staten en de Koude Oorlog in het bijzonder. Vervolgens zal de meeste aandacht uitgaan naar een van de nieuwe benaderingen, het onderzoeken van transnationale en trans-Atlantische netwerken, en zal het artikel in het kort laten zien welke rol diverse trans-Atlantische netwerken speelden in het Europese integratieproces tijdens de jaren veertig en vijftig, toen de Amerikaanse betrokkenheid bij Europese integratie op haar hoogtepunt was.

Een historiografische balans

De viering van vijftig jaar Verdrag van Rome in 2007 was voor veel academici een geschikt moment om niet alleen de balans op te maken van het Europese integratieproces vanaf de Tweede Wereldoorlog en het functioneren van de Europese Unie van dat moment, maar ook om te reflecteren op de academische aandacht die het Europese integratieproces tot dan toe had genoten. Diverse vooraanstaande wetenschappers signaleerden dat er vanaf midden jaren tachtig van de vorige eeuw, na tientallen jaren van academische verwaarlozing,

4 Geciteerd in: R.O. Mead, *Atlantic legacy: essays in American-European cultural history* (New York, 1969), 295.

5 Geir Lundestad, "'Empire' by integration: the United States and European integration, 1945-1996", in: Kathleen Burk and Melvyn Stokes (red.), *The United States and the European alliance since 1945* (Oxford, 1999), 17-41, alhier 35.

6 N. Piers Ludlow, 'European integration and the Cold War', in: Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (red.), *The Cambridge history of the Cold War, Volume 2: crisis and détente* (Cambridge, 2010), 179-197. Uitzonderingen zijn bijvoorbeeld: Valérie Aubourg, Gérard Bossuat en Giles Scott-Smith (red.), *European community, Atlantic community?* (Parijs, 2008) en Kiran Klaus Patel en Kenneth Weisbrode (red.), *European integration and the Atlantic community in the 1980s* (New York, 2013).

sprake was geweest van een sterk groeiende interesse voor de Europese Unie en het Europese integratieproces. Zo werd er gesproken van een 'explosie' van EU-Studies, die de doorbraak van de Europese Unie als een acceptabele wetenschappelijke specialisatie zou aanduiden.⁷ Ondanks deze ontwikkeling is tot op heden de studie van de Europese Unie en haar geschiedenis een zeer divers en vooral een marginaal subonderdeel gebleven van zowel contemporaine Europese geschiedschrijving als het vakgebied van internationale betrekkingen.⁸

De wetenschappers die zich vóór deze academische 'explosie' bezighielden met het Europese integratieproces kwamen hoofdzakelijk van twee academische disciplines: diplomatieke geschiedenis en internationale betrekkingen. Beide disciplines benaderden het Europese integratieproces als een nieuwe uiting van internationale diplomatieke relaties en daarmee als een vorm van intergouvernementele samenwerking tussen soevereine staten. Volgens beide academische stromingen was het Europese integratieproces niet wezenlijk verschillend van andere diplomatieke activiteiten door natiestaten.⁹ Zodoende werd het Europese integratieproces gezien als weinig meer dan een klein onderdeel in de diplomatieke geschiedenis.

Dat historici toch kunnen aantonen dat er meer specifieke aandacht was voor het Europese integratieproces komt voornamelijk door het werk van één historicus: Walter Lipgens. Hij onderzocht vanaf de jaren zestig de politieke plannen en Europese eenwordingsidealen van verzetsbewegingen tijdens de Tweede Wereldoorlog.¹⁰ Zijn conclusie was dat de verzetsbewegingen aan de hand van de Tweede Wereldoorlog inzagen dat natiestaten niet langer de veiligheid van hun burgers konden garanderen. Bovendien was een radicale breuk noodzakelijk met nationalisme, nationale soevereiniteit en totalitarisme, die volgens de verzetsbewegingen de oorzaken van de oorlog waren geweest. De logische oplossing om de 'totalitaire claim' van de staat op de samenleving te doorbreken was een Europese federale staat, die zij na de oorlog probeerden te verwezenlijken door diverse studie- en lobbygroepen op te richten. De meeste van deze organisaties sloten zich in 1947 aan bij een overkoepelende organisatie die een jaar later officieel de 'Europese Beweging' werd gedoopt. Het Europese

7 William E. Paterson, Neil Nugent en Michelle Egan (red.), *Research agendas in EU studies. Stalking the elephant* (Basingstoke, 2010), 1.

8 Wolfram Kaiser, 'Bringing people and ideas back in: historical research on the European Union', in: David Phinnemore en Alex Warleigh-Lack (red.), *Reflections on European integration. 50 years of the Treaty of Rome* (Basingstoke, 2009), 22-39, alhier 23.

9 Wim van Meurs e.a., *Europa in alle staten: Zestig jaar geschiedenis van de Europese integratie* (Nijmegen, 2013), 63.

10 Walter Lipgens, *Europa-Föderationspläne der Widerstandsbewegungen, 1940-1945: eine Dokumentation* (München, 1968) en Walter Lipgens, 'European federation in the political thought of resistance movements during World War II', *Central European History* 1 (1968), 5-19.

integratieproject, zo concludeerde Lipgens, werd gedreven door het Europese idealisme dat zijn oorsprong in deze verzetsbewegingen had en door de Europese Beweging werd gestimuleerd.¹¹ Lang waren de publicaties van Lipgens het enige historische werk dat zich specifiek richtte op het Europese integratieproces.

Een verklaring voor de sterk groeiende academische aandacht vanaf de jaren tachtig wordt meestal gezocht in de ontwikkeling van het Europese integratieproces op drie vlakken: de geografische uitbreiding van de EG/EU, de diverse verdragsherzieningen vanaf 1986 en de toegenomen macht op diverse beleidsterreinen voor de EG/EU.¹² Deze nieuwe interesse werd tevens gestimuleerd door twee nieuwe interpretaties van het Europese integratieproces, die in tegenstelling tot het werk van Lipgens een duidelijke verklaring gaven waarom het Europese integratieproces na de Tweede Wereldoorlog was opgestart. De Engelse historicus Alan S. Milward domineerde een van deze twee nieuwe scholen. Hij ridiculiseerde het idee van zijn leermeester Lipgens dat idealisme de Europese politici had gedreven tot Europese integratie, vooral omdat de relatie tussen federale ideeën en de besluitvorming in het Europese integratieproces door Lipgens niet was aangetoond. Volgens Milward moest het integratieproces gezien worden vanuit een wens van natiestaten om hun nationale economische belangen te promoten en zo de nationale staat zelf te versterken.¹³ Zo was het beroemde Schuman Plan uit 1950, dat een Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal voorstelde en vernoemd was naar de Franse minister van Buitenlandse Zaken, Robert Schuman, een poging geweest om het Franse economische herstel veilig te stellen. Bovendien, zo beargumenteerde Milward, beschreef Lipgens het Europese integratieproces als een automatisch en teleologisch proces dat wel moest eindigen in een supranationaal Europa. Dit kwam volgens Milward doordat Lipgens gedreven werd door hetzelfde Europese

11 Beroemd zijn ook de bronnencollecties van Walter Lipgens waar ook duidelijk zijn focus op de plannen en idealisme van verzetsbewegingen en de Europese Beweging naar voren komt. De vier delen hebben als thema's: *Continental plans for European Union, 1939-1945*; *Plans for European Union in Great Britain and in exile, 1939-1945*; *The struggle for European Union by political parties and pressure groups in Western European countries, 1945-1950* en *Transnational organizations of political parties and pressure groups in the struggle for European Union, 1945-1950*. Walter Lipgens (red.), *Documents on the history of European integration* (Berlijn, 1985-1991).

12 Paterson, Nugent en Egan, *Research agendas in EU studies*, 1. Voor een bespreking van de terughoudendheid van de historische discipline op het gebied van Europese integratie zie: Wim van Meurs, 'De historicus als bekeerling. Theorie en geschiedschrijving van Europese integratie', in: Bert Roest (red.), *De last der geschiedenis. Beeldvorming, leergeslag en traditie binnen het historisch metier* (Nijmegen, 2013), 122-136.

13 Alan S. Milward, *The reconstruction of Western Europe, 1945-51* (Londen, 1984) en vooral Alan S. Milward, *The European rescue of the nation-state* (Londen, 1992).

eenwordingsidealisme als zijn onderzoeksobjecten.¹⁴ Al was Milward niet mild in zijn kritiek op Lipgens, achteraf gezien kan de daadwerkelijke tegenstelling tussen hen, die de historiografie over Europese integratie lange tijd heeft gedomineerd en te sterk werd aangezet, genuanceerd worden. Milward bevestigde namelijk impliciet een van de basisargumenten van Lipgens, namelijk dat de Europese natiestaten de veiligheid van hun burgers niet langer konden garanderen en daarom vooral op economisch vlak zochten naar samenwerking.

Tegenover deze nieuwe stroming onder leiding van Milward stond een tweede, die niet de nadruk legde op economische belangen, maar op nationale politieke belangen. Het Europese integratieproces werd in deze visie verklaard vanuit de wens om de internationale status van het eigen land te verbeteren en weer naar een vooroorlogs niveau te brengen. Een Franse aanhanger van deze stroming zag het Verdrag van Rome, waarmee in 1957 de Europese Economische Gemeenschap werd opgericht, dan ook als een 'cure for French impotence'.¹⁵ Ondanks de verschillen hadden beide stromingen ook grote overeenkomsten. Niet langer werd het Europese idealisme gezien als drijfveer, maar werden nationale politieke of economische belangen beschouwd als cruciaal. Dit had tot gevolg dat nationale staten en hun politici gezien werden als de belangrijkste actoren in het Europese integratieproces. De pro-Europese lobbygroepen (zoals de Europese Beweging) en de diverse 'founding fathers' van de Europese Unie (zoals Robert Schuman of Jean Monnet) werden als tamelijk insignificant weggezet. Waar Milward het nieuwe element van nationale economische belangen toevoegde aan de discussie over het Europese integratieproces, was de stroming waarin nationale politieke belangen centraal stonden in essentie een continuering van het aloude diplomatieke geschiedenis perspectief op het Europese integratieproces, waarin de nationale politieke belangen, de politici, diplomaten, de topconferenties en de verdragen centraal stonden. De academische aandacht was zodoende geconcentreerd op de 'grote momenten' van het Europese integratieproces.

Vanuit deze versterkte aandacht van diplomatieke geschiedenis werd het onderzoek naar het Europese integratieproces wel op diverse manieren uitgebreid. Zo werd de rol die de Verenigde Staten hadden gespeeld in het Europe-

14 Lipgens was inderdaad een sterke voorstander van Europese integratie en schreef in 1983 in een pedagogisch tijdschrift dat docenten aan hun leerlingen moesten benadrukken dat Europese integratie 'the most succesful peace movement to date' was. Ook alle kritiek op 'Brussels bureaucrats and crises' vonden hun oorzaak in 'areas where integration has not gone far enough.' Geciteerd in: Wolfram Kaiser, *Christian democracy and the origins of European Union* (Cambridge, 2007), 5.

15 Geciteerd in: N. Piers Ludlow, 'History aplenty: but still too isolated', in: Paterson, Nugent en Egan, *Research agendas in EU studies*, 14-36, alhier 16.

se integratieproces een punt van onderzoek.¹⁶ Waar veel van deze historici het over eens waren was dat de Verenigde Staten twee belangrijke en elkaar versterkende redenen hadden gekregen om vanaf 1947 Europese integratie te stimuleren. Allereerst moest er een oplossing gevonden worden voor de 'Duitse kwestie' door te voorkomen dat Duitsland Europa opnieuw zou kunnen domineren. Daarnaast zorgde het ontstaan van de Koude Oorlog ervoor dat de Verenigde Staten de verspreiding van het communisme in de wereld en bovenal in Europa wilden tegengaan. Hiervoor werd een sterk en verenigd Europa als noodzakelijk gezien. Historici spraken achteraf van een beleid van *double containment*.¹⁷ De oplossing werd gezocht in het integreren van West-Duitsland in West-Europa om zo een veilige manier te bieden voor de noodzakelijk geachte rol van West-Duitsland in de vooral economische en militaire versterking van West-Europa en de Atlantische Gemeenschap. Vanaf 1947 was het Amerikaanse buitenlands beleid gericht op het creëren van politieke maar bovenal economische integratie in Europa, het liefst op federaal of supranationaal niveau. Ondanks dat er binnen de Amerikaanse overheid verschillende ideeën bestonden over de beste manier om deze economische en politieke integratie tot stand te brengen, waren veel van deze ideeën in de jaren veertig en vijftig gebaseerd op één belangrijk principe, namelijk dat de natiestaat een 'dying institution' was en dat er een duidelijke noodzaak en trend was naar het vrijwillig samenvoegen van nationale soevereiniteit in supranationale politieke structuren.¹⁸ Zo noemde de Amerikaanse minister van Buitenlandse zaken, John F. Dulles, volledige soevereiniteit in 1953 'a luxury which European countries can no longer afford at US expense.'¹⁹ De verdediging van een verdeeld en zwak Europa zou namelijk disproportioneel voor rekening van de Verenigde Staten blijven komen. Europese integratie werd zodoende door Dulles en andere Amerikaanse politici als oplossing gezien om niet alleen Europa te behoeden voor het communisme, maar ook de Atlantische Gemeenschap te versterken.

Een belangrijk discussiepunt voor historici was de mate waarin de steun van de Verenigde Staten voor het Europese integratieproces cruciaal was geweest voor het tot stand komen van die integratie. De meeste studies kwamen, door het onderzoeken van het beleid van diverse Amerikaanse presidenten en topofficials binnen het Amerikaanse State Departement, tot de conclusie dat de Amerikaanse steun een belangrijke en volgens sommigen zelfs cruciale

16 Een goed voorbeeld hiervan is: Armin Rappaport, 'The United States and European integration: the first phase', *Diplomatic History* 5,2 (1980), 121-149.

17 Klaus Schwabe, 'The Cold War and European integration, 1945-63', *Diplomacy & Statecraft* 12 (2001), 18-34, alhier 21.

18 Harold van B. Cleveland, *The Atlantic idea and its European rivals* (New York, 1966) xxiv.

19 Geciteerd in: Marc Trachtenberg, *A constructed peace: The making of the European settlement, 1945-1963* (Princeton, 1999), 150.

factor was in de oprichting van de diverse voorlopers van de Europese Unie.²⁰ Ondanks dat Milward een sterke Amerikaanse invloed op het Europese integratieproces ontkende – het ging volgens hem namelijk om nationale economische belangen – zijn de meeste historici het erover eens dat de Amerikaanse overheid zeker tot het eind van de jaren vijftig een sterke voorstander was van het Europese integratieproces en een belangrijke stimulerende rol heeft gespeeld. Een historicus die zich niet in deze consensus kon vinden beargumenteerde dat de Amerikaanse interesse voor het Europese integratieproces niet meer dan een ‘punctuation mark’ was geweest. Weliswaar had een aantal schrijvers en journalisten het idee van Europese integratie omarmd, maar ‘one wonders, really, if it enthralled private citizens.’²¹

Net zoals veel onderzoek naar Europese integratie, maar ook naar de Koude Oorlog, concentreerde deze historicus zich op diplomatieke betrekkingen en besteedde hij weinig aandacht aan de sterke trans-Atlantische netwerken die in deze periode bestonden. Hierin hielden diverse Amerikaanse niet-gouvernementele organisaties en personen zich bezig met de cruciale internationale vraagstukken van hun tijd. Europese integratie als manier om de Atlantische Gemeenschap tijdens de Koude Oorlog te versterken was daar een belangrijk onderdeel van.

Nieuwe perspectieven

Tien tot vijftien jaar geleden kwam er steeds meer kritiek op de tot dan toe gehanteerde benaderingen in de historiografie van Europese integratie. De bijna exclusieve focus op natiestaten, nationale belangen en nationaal archiefmateriaal, maar ook de sterke isolatie van de geschiedschrijving over het Europese integratieproces en de matige methodische onderbouwing van veel onderzoek, resulteerden volgens critici in te eenzijdige studies.²² Nieuw historisch

20 Max Beloff, *The United States and the unity of Europe* (Londen, 1963); Ernst van der Beugel, *From Marshall aid to Atlantic partnership* (Amsterdam, 1966); Pierre Mélandri, *Les États-Unis face à l'unification de l'Europe: 1945-1954* (Parijs, 1980); Michael J. Hogan, *The Marshall Plan: America, Britain, and the reconstruction of Western Europe, 1947-1952* (Cambridge, 1987); Gérard Bossuat, *L'Europe occidentale à l'heure américaine: le Plan Marshall et l'unité européenne, 1945-1952* (Parijs, 1992) en Beate Neuss, *Geburtshelfer Europas? Die Rolle der Vereinigten Staaten im europäischen Integrationsprozess 1945 - 1958* (Baden-Baden, 2000).

21 Robert H. Ferrell, ‘the Truman-era and European integration’, in: Francis H. Heller en John R. Gillingham (red.), *The United States and the integration of Europe: legacies of the postwar era* (New York, 1996), 25-44, alhier 39.

22 Een goed voorbeeld van de sterke isolatie van geschiedschrijving over Europese integratie is dat algemene handboeken over de ontwikkeling van Europa in de twintigste eeuw of zelfs studies die zich focussen op Europa na 1945 nauwelijks aandacht besteden

onderzoek naar Europese integratie zag de ontwikkelingen hierin veel meer als een proces waarbij langzaam een nieuwe transnationale gemeenschap ontstond met nieuwe instituties, die bovendien een eigen dynamiek ontwikkelden. In de vorming van deze nieuwe gemeenschap speelden niet alleen nationale overheden een rol. Het nieuwe onderzoek had, geïnspireerd op de politicologische en sociale wetenschappen, ook aandacht gekregen voor de rol van transnationale netwerken in dit proces en de mogelijke transfer van ideeën en Europeanisering die deze transnationale contacten met zich mee brachten.²³ Het onderzoek pleitte er daarnaast ook voor om nationale belangen niet als een vaststaand en onomstreden gegeven te zien, maar om dit te problematiseren en de grote diversiteit aan belangen, percepties en ideeën op diverse niveaus in het Europese integratieproces, zoals nationaal, internationaal en supranationaal, te belichten.²⁴ Zo benaderde de historiografie eerder nationale staten en de foreign policy elites als autonome actoren die vaste ideeën en voorkeuren hadden en zelf in staat waren om het ‘nationale belang’ te definiëren. Het nieuwe onderzoek laat echter duidelijk zien dat het ‘nationale belang’ onderhevig was aan contestatie door diverse actoren op nationaal maar ook internationaal niveau. Zo werd bijvoorbeeld onderzoek gedaan naar de transnationale netwerken van politieke partijen, die cruciaal waren voor de nationale standpuntbepalingen van deze politieke partijen inzake Europese integratie.²⁵ Op deze manier kon bovendien vermeden worden dat Europese integratie als een teleologisch proces werd gezien dat wel moest eindigen in een supranationaal Europa, zoals Lipgens vaak leek te suggereren.²⁶

Hierop aansluitend kwam de oproep van historicus Kiran Klaus Patel om het onderzoek naar de Europese instituties en het Europese integratietraject te ‘provincialiseren’ omdat het nog steeds te nauw gefocust was op de EG/EU instituties en het beleid van de nationale staten inzake het Europese integratieproces.²⁷ Aan het begin van het Europese integratieproces was het internationale podium gevuld met een grote hoeveelheid internationale organisaties die op allerlei vlakken en via diverse manieren internationale samenwer-

aan het proces van Europese integratie. Zie bijvoorbeeld: Tony Judt, *Postwar: A history of Europe since 1945* (New York, 2005).

23 Wolfram Kaiser, ‘From state to society? The historiography of European integration’, in: Michelle Cini en Angela K. Bourne (red.), *Palgrave advances in European Union studies*, (Basingstoke, 2006), 296.

24 Wolfram Kaiser, Brigitte Leucht en Morten Rasmussen (red.), *History of the European Union: origins of a trans- and supranational polity, 1950-72* (Abingdon, 2009).

25 Kaiser, *Christian democracy and the origins of European Union*.

26 Mark Gilbert, ‘Narrating the process: Questioning the progressive story of European integration’, *Journal of Common Market Studies* 46 (2008), 641–662.

27 Kiran Klaus Patel, ‘Provincialising European union: co-operation and integration in Europe in a historical perspective’, *Contemporary European History* 22 (2013), 649–673.

king vorm gaven. Zo waren er tussen 1945 en 1948 al meer dan honderd nieuwe internationale organisaties opgericht.²⁸ Op basis van diverse wetenschappelijke studies en zeker de meeste handboeken over Europese integratie zou je geheel het tegenovergestelde verwachten, namelijk dat er nauwelijks organisaties voor samenwerking of integratie bestaan zouden hebben ten tijde van de eerste aanzetten van het Europese integratieproces.²⁹ Er wordt, zo beargumenteert Patel, te weinig aandacht besteed aan de diverse relaties en dynamieken tussen het Europese integratieproces en verschillende andere vormen en fora van samenwerking die vaak al bestonden voordat de eerste Europese gemeenschappen werden opgericht. De eerste instituties die het resultaat waren van het Europese integratieproces waren namelijk relatieve laatkomers op het internationale podium. Deze oproep brengt ons ook weer op de relatie van het Europese integratieproces met de Verenigde Staten en de Koude Oorlog, omdat het gros van deze internationale organisaties opgericht waren vanwege de Koude Oorlog en bovendien door dit conflict vaak hun geografische focus in de Noord-Atlantische regio hadden.³⁰ De verschillende landen in West-Europa waren niet alleen met elkaar en de Verenigde Staten verbonden door deze internationale organisaties, maar ook bestonden er diverse niet-gouvernementele organisaties die in de regel beschikten over uitgebreide trans-Atlantische netwerken en vaak een onofficieel forum boden voor Amerikaanse en West-Europese elites om internationale aangelegenheden te bespreken. Dergelijke transnationale en trans-Atlantische netwerken vervulden een aantal belangrijke rollen binnen het Europese integratieproces en vormden wat historicus Keith Middlemas de ‘informele politiek’ van Europese integratie noemde.³¹

Trans-Atlantische netwerken en het Europese integratieproces, 1947-1957

De Amerikaanse steun en interesse in het Europese integratieproces had zodoende niet alleen een formele kant waarbij de Amerikaanse overheid en haar vertegenwoordigers actief waren, maar zeker ook een informele kant waarin een diverse groep van niet-gouvernementele organisaties, zoals bijvoorbeeld denktanks, lobbygroepen en filantropische organisaties, een belangrijke rol speelden. Veel van de trans-Atlantische netwerken na 1945 bouwden voort op contacten die waren opgedaan tijdens het interbellum en soms zelfs al

28 Ibidem, 652.

29 Het handboek van Jules Hermans, *Uitgerekend Europa. Geschiedenis van de Europese integratie* (Amsterdam, 2000) vertelt bijvoorbeeld het belangrijke maar vooral klassieke verhaal waarbij het Europese integratieproces begon via de EGKS, nadat dit via de Raad van Europa en de Organisatie voor Europese Economische Samenwerking was mislukt.

30 Patel, ‘Provincialising European union’, 653.

31 Keith Middlemas, *Orchestrating Europe. The informal politics of the European Union, 1973-95* (Londen, 1995).

tijdens de onderhandelingen over het Verdrag van Versailles in 1919. De contacten en gedeelde ervaringen uit deze periode, maar zeker ook die uit de Tweede Wereldoorlog, versterkten vaak het wederzijdse vertrouwen en vormden een belangrijke basis voor samenwerking na 1945.³² Ook de geopolitieke situatie na de Tweede Wereldoorlog zorgde ervoor dat contacten tussen de VS en Europa werden versterkt. De betrokkenheid van de Amerikaanse overheid bij het naoorlogse Europa en de aanwezigheid van Amerikaanse organisaties en vertegenwoordigers, vooral in het kader van het Marshall Plan en de bezetting van Duitsland, zorgden namelijk voor een verdere intensivering van de trans-Atlantische contacten.

Het is niet verrassend dat na de Tweede Wereldoorlog privé-organisaties en informele contacten een belangrijker rol gingen spelen in de trans-Atlantische relaties. De groeiende schaal en complexiteit van overheidsorganisaties gecombineerd met de steeds groter wordende rol van massamedia in de Koude Oorlog, zorgden bij elites voor de behoefte voor informeel contact. Deze informele contacten functioneerden als 'alternative spaces for policymaking and policy planning' en waren cruciaal om consensus te bereiken onder West-Europese en Amerikaanse elites.³³ Richard Mayne, de assistent van Jean Monnet die bekend is geworden vanwege zijn uitgebreide transnationale en trans-Atlantische contacten in het kader van Europese integratie, noemde dit 'a walk-in-the-woods sort of policy.'³⁴

De ontwikkeling van de Koude Oorlog gaf de Verenigde Staten een belangrijk argument om hun aanwezigheid in Europa te continueren en om het Europese integratieproces te ondersteunen. Naast deze geopolitieke drijfveer bestonden er echter ook andere intrinsieke redenen voor de VS om Europese integratie te steunen en als belangrijke ontwikkeling te zien. Zo schreef de Nederlandse diplomaat Ernst van der Beugel dat de Amerikaanse steun voor Europese integratie geïnspireerd was op 'the genuine and almost missionary belief that the United States should use its power to transplant the blessings of its own federal system and of its own continental size to the countries of Europe'.³⁵ Toch waren de officiële, formele Amerikaanse actoren, zoals het Amerikaanse State Department, vaak een stuk terughoudender in hun retoriek. Zo werd pas vanaf het tweede jaar van het Marshall Plan door het State Department en de Economic Cooperation Administration (de Amerikaanse organisatie die het Marshall Plan uitvoerde) sterke nadruk gelegd op het belang van Europese economische integratie. Dit werd bovendien voornamelijk gedaan zonder

32 Brigitte Leucht, 'Transatlantic policy networks and the formation of core Europe', (onuitgegeven dissertatie, University of Portsmouth, 2008), 56.

33 Kenneth Weisbrode, *The Atlantic century: four generations of extraordinary diplomats who forged America's vital alliance with Europe* (Cambridge, 2009), 168.

34 Ibidem.

35 Van der Beugel, *From Marshall aid to Atlantic partnership*, 393.

duidelijk federale of supranationale retoriek, vooral omdat men niet de indruk wilde wekken dat de Amerikaanse regering de specifieke invulling van het Europese integratieproces zou willen bepalen.³⁶ Amerikaanse niet-gouvernementele organisaties gingen hierin vaak veel verder. De opmerking van Van der Beugel is goed te verklaren, aangezien dergelijke actoren vaak aangaven dat het voor de economische en politieke stabiliteit van het naoorlogse Europa belangrijk was dat het meer naar Amerikaans model omgevormd zou worden.³⁷

Dit betekende niet dat het initiatief voor plannen voor Europese integratie en trans-Atlantische contacten overwegend uit de VS kwam. Zo gingen Europeanen vaak zelf actief op zoek naar Amerikaanse steun voor hun ideeën op het gebied van Europese integratie. Ze deden dit zowel op officieel niveau bij de Amerikaanse overheid als binnen de Amerikaanse elite die zich met internationale aangelegenheden bezighield. Zo probeerde de Oostenrijks-Hongaarse graaf Richard N. Coudenhove-Kalergi, die al vanaf het interbellum pogingen deed om Europese federale samenwerking te initiëren, steun te verkrijgen in de Verenigde Staten. Zowel bij de Amerikaanse overheid als bij filantropische organisaties, zoals bijvoorbeeld de Rockefeller Brothers Fund, had hij weinig succes.³⁸ Een van de redenen waarom zijn verzoeken tot steun geregeld werden afgewezen was dat hij over een onvoldoende sterk netwerk beschikte om dergelijke personen en organisaties te overtuigen dat zijn ideeën voldoende steun in Europa zouden ontvangen.

Een ander Europees initiatief was wel succesvol en resulteerde in een belangrijk trans-Atlantisch netwerk tijdens de eerste tien jaar na de Tweede Wereldoorlog. Een aantal leidende personen van de in 1948 opgerichte Europese Beweging zocht vanaf deze periode bewust naar Amerikaanse steun. Onder andere de president van de Europese Beweging, Duncan Sandys (de schoonzoon van Winston Churchill), en de Poolse diplomaat en secretaris-generaal van de Europese Beweging, Joseph Retinger, hadden in 1948 met succes gebruik gemaakt van hun eerdere contacten uit de *intelligence community* die zij tijdens de Tweede Wereldoorlog vooral in Londen hadden opgedaan.³⁹ Ze wisten een aantal vooraanstaande Amerikanen te overtuigen om een organisatie op te richten om Europese integratie en specifiek de Europese Beweging te ondersteunen. Dit 'American Committee on United Europe' was een van de vele Amerikaanse comités die zich bezighielden met het Amerikaanse buitenlandse

36 Weisbrode, *The Atlantic century*, 97.

37 Lundestad, *"Empire" by integration*, 156-157.

38 Nelson A. Rockefeller papers, Projects, Series L, Box 6, Folder 59 en Box 252, Folder 2517, Rockefeller Archive Center, Sleepy Hollow, New York.

39 ACUE papers, Box 2, folder 111, Lauinger Library, Georgetown University, Washington, D.C. en William L. Clayton papers, Box 68, folder AUC (1948-1949) 3, Harry S. Truman Library, Missouri, USA.

beleid en Europa in het bijzonder.⁴⁰ De directe contacten die Sandys en Retinger hadden binnen het Amerikaanse inlichtingen- en veiligheids-establishment waren cruciaal voor het opstarten van dit comité. Deze organisatie werd vervolgens aangevuld met diverse Amerikaanse zakenlieden, politici en wetenschappers.⁴¹ Wat deze Amerikanen gemeen hadden was een stevige dosis anticommunisme en een veelal sterke overtuiging van de voordelen van zowel federalisme als een grote continentale economische markt voor politieke en economische stabiliteit en welvaart. Een sterk Europa werd door de leden van dit comité gezien als de beste bescherming tegen zowel de dreiging van het communisme als de mogelijke heropleving van Duits nationalisme. Naast het bespreken van ontwikkelingen in het Europese integratieproces en de mogelijkheden om in zowel Europa als in de VS een sterke publieke steun voor het Europese integratieproject te creëren, boden de contacten tussen de American Committee on United Europe en de Europese Beweging ook de optie om voor andere zaken gebruik te maken van het al bestaande netwerk. Zo werden twee Amerikaanse juristen via de contacten van dit comité door de Europese Beweging gevraagd om vergelijkend onderzoek te doen naar federalisme en hierover te adviseren bij het schrijven van een Europese grondwet in het kader van de Europese Politieke Gemeenschap in 1952-1953, om slechts een voorbeeld te noemen.⁴²

Informaliteit was een van de belangrijkste kenmerken van bijna alle trans-Atlantische netwerken in deze periode. Het stelde diverse politici, diplomaten en experts in staat om buiten hun officiële functie om op een laagdrempelige manier contacten te onderhouden en eventueel steun te verwerven voor hun ideeën. Waar organisaties als de Europese Beweging in eerste instantie vooral gericht waren op het creëren van publiciteit en het verkrijgen van steun van overheden en burgers, kwam de nadruk in trans-Atlantische netwerken vanaf de jaren vijftig meer te liggen op het creëren van informele relaties in de elites.

Een van de belangrijkste voorbeelden hiervan is de oprichting van de Bilderberg Group. Voor een gedeelte baseerde deze organisatie zich op hetzelfde trans-Atlantische netwerk als waar de Europese Beweging op steunde, maar zij had een duidelijk ander doel. Joseph Retinger was in 1952 verontrust over het groeiende anti-Amerikaanse sentiment in Europa. Bovendien vreesde hij dat dit, gecombineerd met de groeiende rol van de Verenigde Staten in de wereld, een verzwakking van trans-Atlantische relaties zou kunnen betekenen. Deze

40 De bekendste andere voorbeelden zijn: Free Europe Committee, Radio Free Europe en Congress for Cultural Freedom.

41 Richard J. Aldrich, 'European integration: An American intelligence connection, in: A. Deighton (red.), *Building postwar Europe. National decision-makers and European institutions, 1948-63* (New York, 1995), 159-179 en Richard J. Aldrich, *The hidden hand: Britain, America and Cold War secret intelligence* (Londen, 2001).

42 Robert Bowie en Carl Friedrich (red.), *Studies in federalism* (Boston, 1954).

relaties waren voor Retinger cruciaal omdat hij ervan overtuigd was dat de steun van de Verenigde Staten essentieel zou zijn voor de totstandkoming van een verenigd Europa. Samen met Paul van Zeeland, de Belgische minister van Buitenlandse zaken en Paul Rijkens, de voorzitter van Unilever, die hij beide had leren kennen in Londen tijdens de Tweede Wereldoorlog, organiseerde hij de Bilderberg Group. Het was een organisatie die vooraanstaande burgers in staat stelde om informeel en vertrouwelijk trans-Atlantische kwesties te bespreken.⁴³ Volgens Paul Rijkens was het 'tragisch' dat de 'mensen wier meningsuiting waardevol is', omdat zij 'uit hoofde van hun functie' begrepen welke problemen er bestonden op het gebied van trans-Atlantische betrekkingen en Europese integratie, 'zich zo zelden kunnen of mogen uiten.'⁴⁴ Er moest volgens hem namelijk rekening gehouden worden met de politieke gevoeligheden in de eigen volksvertegenwoordiging en regering. Bovendien waren er 'altijd de ratelende radio-apparaturen en flitsende televisielampen, die ieder timbre van de stem, iedere gelaatsuitdrukking vastleggen.'⁴⁵

Vooraf in de eerste jaren van Bilderberg stond Europese integratie hoog op de agenda. Doordat het verdrag van de Europese Defensie Gemeenschap in 1954 was verworpen, rees de vraag hoe Europese integratie verder zou kunnen gaan. Doordat de Amerikaanse overheid veel nadruk had gelegd op de noodzaak om de Europese Defensie Gemeenschap te accepteren en bedreigd had met een 'agonizing reappraisal' van de Amerikaanse relatie met West-Europa, werd het anti-Amerikaanse sentiment in Europa verder versterkt.⁴⁶ Informele contacten zoals die via Bilderberg waren volgens de Europese en Amerikaanse deelnemers van de Bilderbergconferenties door deze overdadige Amerikaanse steun in belang toegenomen. Dat een netwerk als Bilderberg ook een socialiserende werking had beschreef de Amerikaanse jurist George W. Ball in zijn memoires. Zo gaf hij aan dat hij via Bilderberg en zijn vriendschap met Jean Monnet veel van de belangrijke internationale politici al had leren kennen voordat hij in overheidsdienst trad voor de regering van John F. Kennedy in 1961.⁴⁷

In tegenstelling tot de Bilderberg Group waren veel van de trans-Atlantische netwerken in deze periode niet geïnstitutionaliseerd, maar bestonden

43 Ruud Geven, *Transnational networks and the Common Market. Business views on European integration, 1950-1980* (onuitgegeven dissertatie, Universiteit Maastricht, 2014), 67-68.

44 'Op „de Bilderberg” kunnen de groten stoom afblazen', *De Telegraaf* (17 november 1965), 9.

45 Ibidem.

46 Dit dreigement werd gemaakt de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, John Foster Dulles, tijdens een speech voor de Noord Atlantische Raad (het belangrijkste politieke orgaan van de NAVO) in December 1953, zie: Brian R. Duchin, 'The "agonizing reappraisal": Eisenhower, Dulles and the European Defense Community', *Diplomatic History* 16, 2 (1992), 201- 222.

47 George W. Ball, *The past has another pattern: Memoirs* (New York, 1982), 106.

ze uit vaste contacten die Europeanen en Amerikanen onderling hadden. De regelmatige uitwisseling van kennis en (vertrouwelijke) informatie, een van de kernmerken van een (niet-geïnstitutionaliseerd) netwerk, vond dan ook vaak plaats op persoonlijke titel en via persoonlijke correspondentie. Het uitgebreide trans-Atlantische netwerk van Jean Monnet is hiervan een goed en bekend voorbeeld.⁴⁸ Door zijn officiële functies deed Monnet vanaf het interbellum veel internationale en in het bijzonder Amerikaanse contacten op, die hij later op persoonlijke titel gebruikte om zijn ideeën over Europese integratie bij invloedrijke Amerikanen onder de aandacht te brengen. Zo werd hij door de Amerikaan Robert Nathan omschreven als 'a salesman of ideas.'⁴⁹

Zeker voor veel van de Amerikanen die zich begaven in trans-Atlantische netwerken waren dit soort informele contacten en werkzaamheden voor privé-organisaties iets dat ze naast hun officiële functie voor bijvoorbeeld de overheid of bedrijfsleven deden. Zodoende is een sterke scheiding tussen overheids- en niet-gouvernementele organisaties vaak moeilijk te maken. Dit werd ook versterkt doordat de Amerikaanse overheid vanaf het begin van de jaren vijftig in het kader van de ideologische strijd van de Koude Oorlog, Amerikaanse niet-gouvernementele organisaties, zoals de American Committee on United Europe, financieel ging ondersteunen om zo niet alleen via formele kanalen maar ook op informele wijze hun doel van een verenigd Europa kracht bij te zetten. Monnet zelf maakte vooral gebruik van informele contacten en vermeed de officiële diplomatieke kanalen. Door de uitwisseling van ideeën via correspondentie, maar zeker ook via regelmatige bijeenkomsten, was er sprake van continue en wederzijds stimulerende discussies.⁵⁰

De ontwikkeling van ideeën rondom het Europese integratieproces vond zodoende niet alleen plaats binnen officiële statelijke organisaties, maar ook in informele settings. Dit informele karakter van de meeste netwerken is daarbij belangrijk. Het stelde personen namelijk in staat om een stuk meer vrijuit te spreken over hun ideeën dan mogelijk was via de officiële diplomatieke kanalen en binnen statelijke organisaties. De context, achtergrond, motivatie en ontwikkeling van bepaalde ideeën kan door informele netwerken bij het onderzoek te betrekken meer inzichtelijk worden. Zo valt bijvoorbeeld op dat binnen dergelijke gesloten kringen idealisme een belangrijke drijvende kracht was, in tegenstelling tot wat historici als Milward aangaven, namelijk dat idealisme en federale retoriek vooral bedoeld waren voor de bühne en als retorische verhulling

48 Zie bijvoorbeeld: Clifford P. Hackett, *Monnet and the Americans. The father of a united Europe and his U.S. supporters* (Washington, 1995).

49 Interview met Robert Nathan, European University Institute (1987), 22.

<<http://archives.eui.eu/en/files/transcript/15837?d=inline>> [geraadpleegd op 3-2-2017].

50 Constantin Chira-Pascanut, 'Discreet players: Jean Monnet, transatlantic networks and policy-makers in international co-operation', *Journal of Common Market Studies* 52,6 (2014), 1242-1256, alhier 1248.

van de nationale belangen die het Europese integratieproces dreven.

Tot slot

Het onderzoeken van informele netwerken kan een belangrijke bijdrage leveren aan het onderzoek naar het Europese integratieproces, en zeker ook naar de relatie van deze nieuwe gemeenschap met andere internationale actoren en de trans-Atlantische relaties tijdens de Koude Oorlog. De overmatige focus op nationale belangen en nationale archieven heeft ervoor gezorgd dat het belang van niet-statelijke actoren en informele netwerken, die zelden duidelijk terug te vinden zijn in de archieven van nationale overheden, te weinig zijn onderzocht. Dat de informele netwerken niet direct vertegenwoordigd waren bij de 'cruciale' momenten van het Europese integratieproces, zoals de onderhandelingen over nieuwe verdragen, betekent niet dat deze netwerken niet relevant zouden zijn. Ze hadden wel degelijk een belangrijke betekenis. De netwerken zorgden vaak voor een basis waarop het formele integratieproces kon voortbouwen. Denk daarbij aan het creëren van wederzijds vertrouwen, het uitwisselen van informatie, kennis en internationale ontwikkelingen, het stimuleren van gedeelde waarden en doelen en ook het agenderen van bepaalde ideeën.⁵¹ Zo werden ideeën over nieuwe Europese integratie-initiatieven vaak besproken in informele netwerken, voordat dit in de formele diplomatieke kringen en officiële instanties plaatsvond.

Sommige overheidsorganisaties gebruikten daarnaast bewust privé-organisaties, vooral als 'outside source of ideas' en als opinievormers, omdat dergelijke organisaties vaak beter ingericht waren op het creëren van publiciteit.⁵² Zeker in de Verenigde Staten, waar een traditie bestond van het oprichten van privé-organisaties voor internationaal engagement of burgerlijk protest, speelden privé-organisaties van de Amerikaanse elite een belangrijke rol in het maken en implementeren van buitenlands beleid, soms met indirecte of zelfs directe steun van de Amerikaanse overheid.⁵³ Een belangrijke conclusie is dat een onderscheid tussen statelijke en niet-statelijke organisaties vaak lastig of zelfs niet te maken is. De informele dimensie zorgde ervoor dat veel van de belangrijke personen in diverse fora en op verschillende niveaus konden acte-

51 Thomas Gijswijt, 'Informal governance and the Rome treaties', in: Thomas Christiansen en Christine Neuhold (red.), *International handbook on informal governance* (Cheltenham, 2012), 412-430, alhier 413.

52 Aubourg, 'Creating the texture of the Atlantic Community. The NATO Information Service, private Atlantic networks and the Atlantic Community in the 1950s', in: Aubourg, Bossuat en Scott-Smith (red.), *European Community, Atlantic Community?*, 408.

53 Inderjeet Parmar, 'Conceptualizing the state-private network in American foreign policy', in: Helen Laville en Hugh Wilford (red.), *The US government, citizen groups and the Cold War: the state-private network* (Londen, 2006), 13-25, alhier 25.

ren.

De nationale staten, diplomatieke relaties en de verdragsonderhandelingen vormen een belangrijk onderdeel van Europese integratie en moeten ook in het toekomstige historisch onderzoek een plaats krijgen. Deze nationale en intergouvernementele niveaus stonden via de informele transnationale netwerken echter in nauw contact met supranationale en internationale niveaus. Dit is zeker het geval in de wijze waarop het Europese integratieproces was verbonden met de Koude Oorlog. Het onderzoeken van deze netwerken kan ons een gedetailleerder en genuanceerder beeld geven van het Europese integratieproces. Niet alleen kan het de diverse formele en informele contacten laten zien en de rol, positie en handelswijzen van dergelijke netwerken onderzoeken, maar ook kan het meer inzicht geven in de bredere context waarin het Europese integratieproces heeft plaatsgevonden.

“Durf gewoon een keer op je gezicht te gaan”

Een interview met prof. dr. Wim van Meurs over zelfstandigheid bij studenten en zijn plannen voor de leerstoel Europese Politieke Geschiedenis

Paul Reef en Evelien Rombouts

Sinds het voorjaar van 2017 is Wim van Meurs hoogleraar Europese Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Voordat hij in 2004 in Nijmegen neerstreek, werkte hij na zijn promotie tien jaar als onderzoeker en docent aan de universiteiten van Berlijn en München. Hier deed hij in het verlengde van zijn promotieonderzoek aan de Universiteit Utrecht, eerst onderzoek naar nationalisme in ex-Sovjetstaten en dan naar buitenlands beleid en conflict-management door de Europese Unie. Het huidige onderzoek van de nieuwe hoogleraar bouwt hierop voort en richt zich op politiek buiten de ‘formele instituties’ en dan vooral buiten Nederland: de concrete onderwerpen reiken van het ontstaan van milieubewegingen in de jaren zeventig tot de opkomst van Oost-Europese boerenpartijen rond 1900. Naast het bekleden van de leerstoel Europese Politieke Geschiedenis in Nijmegen, is Wim van Meurs tevens vicepresident van de *Südosteuropa-Gesellschaft*, redactielid van een drietal tijdschriften en was hij tot enkele jaren geleden ook actief bij *Ex Tempore*. De redactie van *Ex Tempore* vroeg zich af hoe de nieuwbakken hoogleraar zijn grote internationale netwerk en ervaring gaat inzetten bij zijn hoogleraarschap. Bovendien waren wij benieuwd hoe de afgelegde route, beginnend als promovendus in Utrecht met als onderwerp communistische geschiedschrijving, via Duitsland hem richting het hoogleraarschap Europese Politieke Geschiedenis in Nijmegen bracht.

Tijdens zijn studententijd begon bij Van Meurs de passie voor Oost-Europese geschiedenis te ontstaan. “Ik zat bij wat nu Geschiedenis van de Internationale Betrekkingen heet. Destijds was dat wel een heel klassiek vak over grote veldslagen, vredesconferenties en wapensystemen. Het enige wat daar voor mij uitsprong was de Oost-Europese geschiedenis. Het was de tijd van Gorbatsjov en er gebeurde van alles.” Door de traditionele inrichting van de studie en de boeiende ontwikkelingen in het Oostblok ontstond bij Van Meurs de interesse voor niet-klassieke en tevens niet-Nederlandse geschiedenis. Hij hield zich onder andere bezig met politiek buiten de gebaande paden van de internationale betrekkingen, zoals het vergelijken van regimes en politieke ideeën, maar ook radicale utopische plannen om maatschappijen te veranderen bijvoorbeeld van milieuorganisaties, maar ook fascistische, nationalistische en communistische. Over de verschillen tussen zijn studenteleven in Utrecht en dat van de huidige Nijmeegse geschiedenisstudent reageerde Van Meurs grinnikend: “Dat is echt ongelooflijk lang geleden, dan hebben we het over 1982-1988 – of dat nou zo’n hele wilde tijd was”. Hij waardeerde het meest de vrijheid die docenten, maar zeker ook studenten, kregen om zich volledig op een onderwerp te storten en voldoende ruimte kregen om te experimenteren. Van Meurs wijst erop dat tegenwoordig deze vrijheid meer aan banden gelegd is en het onderwijs is steeds schoolser

geworden is. Dit zorgt wel voor – zoals dat nu heet – “kwaliteitsborging”, maar beknot de vrijheid van docenten als professionals en leidt tot bureaucratisering. Van Meurs’ grootste zorg is dat het de kern van academisch onderwijs raakt: het trainen van het vermogen om een nieuw probleem zelfstandig te doordenken en op te lossen. Een in algemene termen geformuleerde studieopdracht is dus een belangrijk trainingsinstrument, maar voldoet niet aan de eis van opgesomde leerdoelen en geëxpliciteerde beoordelingscriteria.

De redactie vroeg zich af hoe Van Meurs’ ervaringen in Duitsland zijn visie op het onderwijs hebben gevormd. Na zijn promotie in Utrecht verkreeg hij een postdocplaats aan de Freie Universität Berlin. In Nederland waren alle vaste aanstellingen na een pensioengolf net weer gevuld, waardoor hij zijn geluk elders ging beproeven. Ietwat toevallig belandde hij in Duitsland: “Na de derde klas had ik op school Duits laten vallen, ik dacht: daar hoef ik toch nooit meer iets mee.” Van Meurs stelt dat het Duitse onderwijs (destijds) vooral passief en frontaal was: een hoogleraar of zijn medewerker vertelt een verhaal en de studenten nemen dit gedwee over. Interactieve en actieve werkcolleges zoals in Nederland had je over de grens nauwelijks. Van Meurs’ anekdote belicht ook een ander verschil tussen de Nederlandse en de Duitse academische cultuur. Toen hij nog maar net in Berlijn was, kwam hij ruim van tevoren bij een vergadering aan en nam hij plaats aan de lange vergadertafel. De tafel was verder nog helemaal leeg, maar iets later stond een collega erop dat de Nederlander op zou staan omdat het “zijn” plek was. Het bleek de plek naast de directeur te zijn. Hoe merkwaardig zou het in de cultuur in Nijmegen zijn als medewerkers bij een vergadering van Politieke Geschiedenis per se naast de hoogleraar zouden willen zitten! Zijn Duitse collega’s zouden andersom vreemd opkijken als ze een hoogleraar zo informeel te werk zouden zien gaan.

Hierna was Van Meurs zeven jaar verbonden aan het *Centrum für angewandte Politikforschung* (CAP) te München waar hij onder meer veel onderzoek ‘in opdracht’ verrichte. Hierbij lag de nadruk minder op het historische en meer op politieke analyses van actuele ontwikkelingen in Zuidoost- en Oost-Europa. Samen met een interdisciplinaire groep wetenschappers leverde Van Meurs adviezen aan de afdeling ‘forward planning’ van het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken. Het vergt volgens hem veel ervaring om dit goed te doen: te radicale adviezen worden immers afgewezen, maar als je teveel meedenkt met de politieke (on)mogelijkheden van de beleidsmakers lijkt geen enkele vernieuwing meer mogelijk. Destijds werkte Van Meurs mee aan het formuleren van beleid ten aanzien van landen die voorlopig buiten de EU zouden blijven, zoals Roemenië, Servië en Oekraïne. In jaren daarna merkte hij bij de totstandkoming van EU-beleid dat wanneer een groep wetenschappers in dezelfde richting denkt en dat idee gezamenlijk uitdraagt, deze wel degelijk invloed heeft. Ondanks het interessante en afwisselende werk keerde Van Meurs terug naar Nederland. “Ik was zeker niet uitgekeken op Duitsland, het is een land met veel mogelijkheden. De denktank CAP werd bijvoorbeeld betaald door de *Bertelsmann Stiftung*, andere wetenschappelijke projecten door de *Volkswagen Stiftung* – goed, dat gaat nu wel wat minder – maar er worden honderden

miljoenen per jaar door zulke stichtingen uitgegeven aan onderzoek, het wetenschappelijke landschap is veel rijker. Maar met die hele hiërarchische cultuur blijf je als Nederlander moeite hebben". Uiteindelijk koos hij ervoor om terug te keren naar Nederland omdat bij het CAP hele onderzoeksgroepen altijd tijdelijk werden aangesteld. Wanneer de subsidiekraan dicht werd gedraaid, zou het voor Van Meurs als Nederlander moeilijk zijn geweest om er als historicus in Duitsland tussen te komen, terwijl hij wel een familie met twee kinderen had. Zodoende solliciteerde hij in Nijmegen en daar is hij nog steeds.

Ten tijde van het interview had de oratie van Jan-Hein Furnée (nieuwe hoogleraar Europese Cultuurgeschiedenis), net plaatsgevonden. Hoe beviel de hoogleraarstoga Van Meurs? "Hij is warm, hij is echt heel warm. Ik heb in het traject naar mijn benoeming over alles nagedacht, maar ik heb niet jaren gedróómd van het moment dat ik zo'n toga aan zou hebben." Over de inhoud van zijn eigen oratie wilde Van Meurs nog niks verklappen – dat blijft voorlopig nog geheim, behalve de datum: 16 maart 2018. Zijn plannen voor de leerstoel deed hij hierna enthousiast uit de doeken. Hij wil zich persoonlijk richten op het schrijven van een monografie over Oost-Europese boerenpartijen en anderszijds de onderzoekslijn naar natuur- en milieugeschiedenis, *the Voice of Nature*, écht op de kaart zetten. De instituties en regelgeving omtrent milieu vindt Van Meurs niet zo spannend: hem gaat het om hoe op verschillende niveaus milieubeleid wordt geagendeerd of tot stand komt en om nieuwe vergelijkingen te trekken binnen Europa over de grenzen van de Koude oorlog heen: ook in Oost-Europa ontstonden in de jaren zeventig groepen van burgers die zich zorgen maakten over milieuvervuiling en duurzaamheid.

In het onderzoek van zijn leerstoelgroep ziet Van Meurs ook graag een internationale dimensie terug. "Aan de ene kant heb je in Nijmegen bij het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis en de leerstoelgroep Politieke Geschiedenis uitgesproken expertise over Nederland en die moet je behouden, maar je kunt juist in Nederland een belangrijke 'broker' tussen de Angelsaksische en de Duitse academische wereld vormen". Door contrastcasussen te nemen stel je heel andere vragen aan je eigen land, vallen andere zaken opeens op of blijken theses over één land niet langer houdbaar. Per september komt er een aantal nieuwe docenten bij Politieke Geschiedenis waarbij zeker gekeken wordt naar hun internationale dimensie. Tegelijkertijd zie je een comparatieve, internationale insteek deels al terug in het onderwijs met vakken als Europese integratiegeschiedenis en History of international relations and organisations of in Thema/Onderzoekscolleges over de Volkenbond of vroegmoderne hoven. Ook in de onderzoeksvakken van de masters en in de huidige onderzoekslijnen van de vakgroep zal *political transfer* en de vergelijking met andere gebieden vaker opduiken. In zijn eigen onderzoek ziet Van Meurs dit terug in de studies naar de opkomst van milieubewegingen. Het standaardverhaal luidt dat in de jaren 1970 de milieubeweging in West-Europa opkwam, maar in Oost-Europa was dit ook het geval. Er blijken vaak veel meer parallellen dan op het eerste gezicht lijkt. Het is belangrijk om eerst naar deze overeenkomsten te kijken en om dan nieuwe vragen of theses te ontwikkelen, waarna er vervolgens altijd

nog vastgesteld kan worden dat er wel degelijk ook grote verschillen zijn (juist ook tussen “Westerse staten en maatschappijen onderling).

“Omdat ik in Duitsland woon sta ik in Nijmegen ook wel bekend als de Duitse-geschiedenisman, maar ik heb nooit de illusie of het plan gehad dat Duitsland of Oost-Europa hier echt een hoofdthema zou worden. Ik heb wel eens een onderzoekcollege gegeven over Joegoslavië en ik geef nu een Honours-cursus over Poetin, maar de nadruk ligt in het onderwijs vanzelfsprekend op Nederland en West-Europa.” Wel stelt Van Meurs dat bij handboeken als McKay vooral West-Europa als uitgangspunt wordt genomen en dat is met enkele hoorcolleges waarin een ander perspectief belicht wordt prima op te lossen – bijvoorbeeld in de nieuwe cursus Globalisering volgend jaar. Ook de opleiding is wel bezig met een globaler perspectief, maar dit moet je niet overdrijven. In Nijmegen wordt niet echt “Nederlandse” geschiedenis bedreven, er is bijna altijd een bredere blik op Europa, het imperiale verleden of wereldwijde culturele netwerken. Het is echter zo dat hier geen zwaartepunt op de niet-Europese wereld is zoals in Leiden. Dit kunnen we ook niet zomaar opbouwen: daarnaast ontbreekt er bij de studenten zowel talen- als voorkennis om dit met genoeg diepgang te kunnen aanbieden. Onderwijs over bijvoorbeeld Japan zou dan heel fragmentarisch zijn en veelal een opsomming van een historische canon vormen.

De eigen thematische onderzoeksinteresses zijn zeker niet gezichtsbepalend voor het curriculum: Er komen dus geen nieuwe masters over Oost-Europa of onderzoekcolleges naar milieubewegingen. Van Meurs’ vindt zijn visie op onderwijs wat dat betreft veel belangrijker. Studenten onderschatten wel eens hoeveel denkwerk de staf in Nijmegen in de didactische opbouw van de studie steekt en de inzet waarmee bestaande vakken steeds weer tegen het licht worden gehouden en vernieuwd. “Ik ben drie jaar opleidingscoördinator geweest en heb daar met collega’s allerlei hervormingen doorgevoerd, dus het zou raar zijn als ik nu in mijn nieuwe functie weer andere koerswijzigingen zou bepleiten”. Als coördinator was hij veel met kleine details bezig van het onderwijs en Van Meurs vindt het fijn om nu meer over de grote lijnen van het onderwijs na te denken. De zelfstandigheid van de student – bevorderen met vrije opdrachten waarbij de docent is wel coach en vraagbaak is, maar niet elke denkstap aanbiedt en goedkeurt. Dat heeft hij ook geleerd in Duitsland nadat hij terecht kwam bij een denktank waar je op heel korte termijn moest werken met hectische deadlines. Niet alles hoeft supergrondig, je moet leren efficiënt te werken.

Voor Van Meurs is het dan ook belangrijker dat studenten juist voor een beroepsperspectief buiten de universiteit goede vaardigheden verkrijgen dan dat ze een encyclopedische historische kennis bezitten. “Zelf had ik vaak te maken met onderwerpen waar ik helemaal geen verstand van had. Zo zat ik een keer een conferentie voor over staats- en natievorming in Midden-Amerika, de Balkan, de grote Afrikaanse Meren en de Kaukasus, waarbij je juist moest durven om op basis van je intuïtie en vaardigheden grote lijnen en contrasten uiteen te zetten tussen al die super-specialisten”. Natuurlijk had hij dit niet

gekund zonder achtergrondkennis: “maar voor een paper over Duitse geschiedenis hoef je ook niet alle bondskanseliers na 1949 op te kunnen dreunen”. Ten slotte is dat ook wat Van Meurs studenten geschiedenis mee wil geven. Geschiedenis is als opleiding een heel belangrijke training in het aanpakken en oplossen van vraagstukken – wellicht wat minder evident dan bij wiskunde, maar studenten onderschatten vaak hoeveel ze hier kunnen leren en sommigen nemen ook de makkelijkste weg – leunend op uitgespelde leerdoelen, leesvragen bij de aangereikte literatuur. Zelfstandigheid vindt hij een belangrijk goed. Durf zelf aan een opdracht te beginnen, doordachte maar vooral eigen keuzes te maken en kijk vooral niet iedere keer voor sturing of toelichting naar de docent, zo werkt een opdrachtgever of leidinggevende later namelijk ook niet. “Durf gewoon een keer op je gezicht te gaan. Van de fouten die je maakt, leer je – betere keuzes te maken en je leert zo ook veel over jezelf.”

Boeken top 5

Thomas Delpeut

Als relatieve nieuwkomer aan de Radboud Universiteit ben ik vereerd een boeken top 5 voor *Ex Tempore* te mogen schrijven. Het is echter geen eenvoudige opgave. Het leveren van een bijdrage aan dit grote canoniseringsfeest vereist een weloverwogen strategie en de mogelijkheden daarvoor zijn oneindig. Zal ik een professionele, een persoonlijke, een belezen, een luchtige of juist een onbeschaamd eclecticische lijst aandragen? Het adjectief 'top' laat ik gemakzuchtig varen en kies voor vijf 'werken' die ik zou willen omschrijven als toonzetters en smaakmakers.

Het eerste boek was makkelijk te kiezen. Met *Listening in Paris. A cultural history* (Berkeley, 1995) zette de historicus James Johnson het onderzoek naar luistercultuur op de agenda. In zijn bekroonde werk beschrijft Johnson hoe het Parijse opera- en concertpubliek tussen 1750 en 1850 veranderde van een onoplettende en vooral onderling kletsende groep bezoekers tot geëngageerde en stille luisteraars. Toen ik de inleiding voor het eerst las, had ik het gevoel vooral kritisch te moeten zijn over zijn enigszins los uiteengezette interpretatiekader. Ik ben echter steeds meer gaan waarderen hoe Johnson veranderingen inluisterculturen verklaart aan de hand van 'the socially acceptable and the aesthetically accessible' (p. 281). Dat idee blijft een prachtige stimulans voor verder onderzoek en vragen naar sociaal-culturele dimensies van muziekbeleving. Wat was de invloed van nieuwe componeerstijlen op luistergedrag? Het meest treffende voorbeeld is de toenemende verering van symfonische werken zoals die van Beethoven in de vroege negentiende eeuw. Toch, om dergelijke ontwikkeling te verklaren moeten we de opera- en concertzalen niet alleen begrijpen als muzikale, maar ook als sociale en politieke ruimte. Het blijft bijvoorbeeld een punt van discussie in welke mate luisterhoudingen zijn beïnvloed door de negentiende-eeuwse burgerij als concertpubliek en idealen zoals zelfdiscipline, gemengd met onzekerheid en passiviteit

Een ander boek dat mij enorm heeft geïnspireerd, is de klassieke microgeschiedenis van Carlo Ginzburg: *Il formaggio e i vermi. Il cosmo di un mugnaio del '500* (1976, vertaald in het Engels als: *The cheese and the worms. The cosmos of a sixteenth-century miller*). Op creatieve wijze analyseert Ginzburg in dit werk het bijzondere wereldbeeld van de zestiende-eeuwse Menocchio: 'all was chaos, that is, earth, air, water, and fire were mixed together and out of that bulk a mass formed – just as cheese is made out of milk – and worms appeared in it, and these were the angels' (p. 5-6). Als een anatomische les ontleedt hij het gedachtegoed van Menocchio dat is overgeleverd in rapporten van inquisitieverhoren. Zo beschrijft hij hoe de molenaar selectief ideeën overnam uit boeken die hij in bezit of tot zijn beschikking had, welke elementen hij daaruit filterde, toe-eigende en inzette voor zijn eigen, soms tegenstrijdige en veranderlijke, inzicht-

ten. Het bijzondere van dit type onderzoek is dat het inzicht geeft in processen die op grotere schaal en in verschillende vormen toepasbaar zijn. Intrigerend zijn ook de passages waarbij Ginzburg het idee van een orale cultuur inzet om te verklaren waar bepaalde ideeën van Menocchio, die in conflict stonden met de schriftelijke bronnen, vandaan kwamen. Het veronderstelt een verborgen netwerk van ideeën, interacties tussen 'subordinate' en 'dominant cultures' en een 'horizon of latent possibilities' die ook toegankelijk waren voor andere tijdgenoten. In een ideale wereld zou ik in mijn onderzoek elke concertbezoeker als een Menocchio benaderen.

'Korte tagliatelle verraden ondeskundigheid van de kok' (recept 71). Met het derde boek en de tweede Italiaan op mijn lijst staat een andere zintuiglijke ervaring centraal: smaak. Pellegrino Artusi publiceerde in 1891 zijn kookboek *La scienza in cucina e l'arte di mangiare bene* (vertaald als: *De wetenschap in de keuken en de kunst om goed te eten*). Artusi verzamelde recepten uit heel Italië en schreef een invloedrijk en nog steeds geliefd kookboek. Men zegt weleens dat Garibaldi Italië politiek verenigde, terwijl Artusi dat gastronomisch deed. Wat mij aanvankelijk verbaasde, was hoe eigentijds veel van de soepen, pasta, risotto, stoofschotels en gebak zijn gebleven. Hoewel ik recepten in de praktijk meestal ergens anders vandaan haal, biedt 'de Artusi' volop culinaire inspiratie en wijsheden.

Een boek dat mijn eigen muzieksmaak de afgelopen jaren flink heeft beïnvloed, is Alex Ross' *The rest is noise. Listening to the twentieth century* (New York, 2007). Ross, muziekcriticus van de *New Yorker*, is een fantastische gids door de bekende en minder bekende muziek van de afgelopen eeuw. De strekking van het boek is dan ook enorm. Toch heeft Ross, net als in zijn artikelen voor de *New Yorker*, een uitstekend gevoel voor detail en nuance. Niet alleen voor de composities en het leven van componisten, maar ook de even complexe twintigste-eeuwse sociale, culturele en politieke contexten. Deze weet hij erg tastbaar te maken door de lezer bijvoorbeeld mee te nemen op een wandeling van Richard Strauss en Gustav Mahler buiten Graz in 1906 voorafgaand aan een van de eerste uitvoeringen van *Salome*, naar het kamp voor krijgsgevangenen Stalag VIII A in Görlitz in 1941 voor de première van Olivier Messiaens *Quatuor pour la fin du temps* en door het Californische landschap langs Highway 1 in 2000 naar het compositiehuis van John Adams die op dat moment werkt aan zijn oratorium *El Niño*. Het is een heerlijk boek om af en toe op te pakken en door te bladeren, om de overvloedige luistertips te verkennen of om een specifiek hoofdstuk te lezen voorafgaand aan een concert.

Deze lijst zou incompleet zijn zonder muziekstuk. Een compositie laat zich in zekere zin ook lezen als een boek of recept. Ik kies voor de negende symfonie van Mahler om drie redenen: de muziek als zodanig (of: de partituur), de compositiegeschiedenis (het verhaal over het werk en zijn plaats binnen de muziekgeschiedenis) en mijn persoonlijke band met een specifieke uitvoering. Allereerst doet het werk vanaf de openingsnoten van de cello, hoorn en harp in het eerste deel, de *Andante comodo*, een appel op mijn zwakte voor dramatische muziek. Op momenten voelt het werk idyllisch, hoopvol en geruststellend,

maar constant ligt een omslag naar verwarring, verontrusting en misschien zelfs verlorenheid op de loer. Ook de compositiegeschiedenis laat zich begrijpen als een strijd. Kenners brengen het stuk niet alleen in verband met Mahlers naderende dood – hij maakte de première in 1912 zelf niet mee – maar ook met het einde van tonaliteit. De manier waarop die strijd uiteindelijk tot rust komt in het buitengewoon slepende en in stilte verdwijnende adagio – ‘Sehr langsam und noch zurückhaltend’ – is overweldigend. Zelf heb ik een opname van de in 2014 overleden dirigent Claudio Abbado met het *Berliner Philharmoniker* uit 1999. Ik associeer dit monumentale werk dan ook vooral met deze dirigent. Abbado’s communicatie met het orkest is prachtig om te bestuderen en ik raad iedereen aan hem op YouTube op te zoeken. Zijn dirigerestijl is ingetogen, subtiel en heeft tegelijkertijd een enorme overtuigingskracht.

Verleden Verbeeld

De impact van Actium op munten: De nalatenschap van een Augusteïsch muntype

Sven Betjes MA

Soms komt de geschiedenis in miniatuurvorm tot leven. Boodschappen die in een ver verleden werden gecommuniceerd op munten spreken nog steeds tot de verbeelding. Hoewel de iconografie zich niet in alle gevallen door ons laat ontcijferen, is de impact van deze boodschappen in bepaalde situaties met behulp van een historische analyse wel degelijk te ontrafelen. Zo ook bij bovenstaande munt, geslagen onder Octavianus vlak na diens overwinning bij Actium. In de onderstaande bespreking zien we hoe deze in traditionele iconografie gewortelde munt toonaangevend zou blijken voor de muntslag van latere keizers. Van meer belang hiervoor nog dan de originele boodschap lijkt de persoon te zijn geweest in wiens naam de munt werd geslagen. De thematiek ervan brengt ons meer dan twee millennia terug in de tijd.

Het Romeinse Rijk werd het grootste deel van de eerste eeuw v.Chr. geteisterd door een serie burgeroorlogen, totdat Octavianus hier in 31 v.Chr. een einde aan maakte door in een zeeslag bij Actium zijn voormalige bondgenoot Marcus Antonius te verslaan. Zijn loyale compagnon Marcus Agrippa was hier weliswaar voornamelijk verantwoordelijk voor, maar Octavianus was degene die met de eer streek. Met de overwinning bij Actium werd laatstgenoemde namelijk *de facto* alleenheerser, vanaf 27 v.Chr. onder zijn nu bekendere naam Augustus.¹ Normaliter schroomden de Romeinen expliciete – en doorgaans

1 Interessante bijdragen over de positie van Augustus zijn Erich S. Gruen, 'Augustus and the making of the principate', in: Karl Galinsky (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus* (Cambridge, 2005), 33-51; Greg Rowe, 'The emergence of monarchy: 44 BCE-96 CE', in: David S. Potter (red.), *A Companion to the Roman Empire* (Oxford-Malden,

enigszins vernederende – verwijzingen naar een gevallen vijand niet, maar in het geval van het herdenken van overwinningen tijdens de burgerwisten van de eerste eeuw v.Chr. lag dat ietwat gecompliceerder. Het merendeel van de gevallen vijanden hier was immers zelf Romeins burger. Dus kozen Octavianus en consorten, in plaats van de overwinning op Antonius bij Actium te vieren met duidelijke nadruk op de gevallenen, voor een herdenking door middel van abstractere verwijzingen.²

De hierboven afgebeelde munt laat zien hoe dit in zijn werk ging.³ De voorzijde toont Victoria, de personificatie van de overwinning, die een lauwerkrans aanreikt terwijl ze op een scheepsboeg staat. Wanneer de aanschouwer van de munt de keerzijde ervan bekeek, werd het hem/haar duidelijk naar wie Victoria reikte. Op de keerzijde stond namelijk een persoon afgebeeld met palmtak in de hand en rijdend in een *quadriga*, een door vier paarden getrokken strijdwagen. Dit was een verwijzing naar de serie triomftochten die Octavianus hield ter ere van zijn in Dalmatië, Actium en Alexandrië behaalde overwinningen.⁴ De individuele elementen die op deze munt werden samengebracht waren sterk geworteld in de Romeinse iconografie en kenden reeds een lange traditie in de muntslag, maar nooit in deze combinatie.⁵ Met het gebruik van die iconografische tradities kon Octavianus een nieuwe boodschap uitdragen en wekte hij tegelijkertijd de indruk van continuïteit door het gebruik van de al bekende symboliek.⁶ De abstractie van zowel Victoria als de scheepsboeg lieten op zichzelf ruimte voor verschillende interpretaties, maar de combinatie van beide elementen zorgde ervoor dat er geen twijfel kon bestaan over waar de munt naar verwees: de overwinning op Marcus Antonius tijdens de zeeslag bij Actium.⁷ Een paar jaar eerder was Octavianus' overwinning op Sextus Pompeius

2006), 114-125, alhier 114-7.

2 Paul Zanker, *The power of images in the Age of Augustus*. Uit het Duits in het Engels vertaald door Alan Shapiro (Ann Arbor, 1988), 82-5.

3 Harold Mattingly en Edward A. Sydenham, e.a., *Roman Imperial Coinage* (Londen: 1923-2007) (= RIC) i(2) Augustus, no. 264.

4 Suetonius, *Lives of Caesars 2. The Deified Augustus*, vert. John C. Rolfe, *Loeb Classical Library* (Cambridge, MA, 1998), 181.

5 Zie bijvoorbeeld Michael H. Crawford, *Roman Republican coinage* (Cambridge, 1974) (= RRC), nos. 145/2-3, 240/2a-6 (*Victoria op scheepsboeg*); RRC 197/1a-b, 199/1a-200/1, 322/1a-324/1 (*Victoria op strijdwagen*); RRC 273/1 (*Quadriga met scheepsboeg eronder*).

6 Voor de nadruk van Octavianus/Augustus op tradities, zie Walter Eder, 'Augustus and the power of tradition', in: Karl Galinsky (red.), *The Cambridge Companion to the Age of Augustus* (Cambridge, 2005), 13-32; Andrew F. Wallace-Hadrill, *Rome's cultural revolution* (Cambridge, 2008), 213-58.

7 Zie ook Frederik J. Vervaeke en Christopher J. Dart, 'Last of the naval triumphs: revisiting some key Actian honours', *Journal of Roman Archaeology* 29 (2016): 389-410, alhier 402. Muntslag was niet het enige medium waarmee de overwinning bij Actium werd

bij Naulochus (36 v.Chr.) op een vergelijkbare manier herdacht met een munttype die eveneens traditionele iconografische kenmerken vertoonde.⁸ Hierop stond ook een scheepsboeg afgebeeld, weliswaar zonder Victoria, maar met een trofee, een roer en een anker.⁹ Ook deze objecten lieten ruimte voor interpretatie wanneer ze op zichzelf stonden, maar de combinatie maakte de connotatie van een nautische victorie glashelder.

De kracht van de boodschap van Octavianus' 'Victoria op scheepsboeg/*quadriga*'-munt blijkt niet alleen uit de munt zelf, maar misschien nog wel meer uit hergebruik van de symboliek onder andere keizers. Een vrijwel identiek munttype (al zijn de voor- en keerzijde verwisseld) werd geslagen op een aantal *denarii* onder de Flavische keizer Vespasianus in 74 n.Chr.¹⁰ De beide zijden werden echter ook los van elkaar gebruikt door dezelfde keizer. Zo keerde de combinatie van Victoria en de scheepsboeg als keerzijdeafbeelding terug op zijn bronzen munten, waar op de voorzijde het portret van Vespasianus te zien was. De precieze reden voor het kiezen van dergelijke munttypes is voor ons lastig te achterhalen. Het lijkt voor de hand te liggen dat het simpelweg de krachtige symboliek was die voor navolging zorgde. Toch zag Vespasianus, in tegenstelling tot Octavianus, de noodzaak om zijn boodschap te verduidelijken met de tekst VICTORIA NAVALIS (overwinning van de vloot) of het algemenere VICTORIA AVGVST (overwinning van de keizer).¹¹ Na Vespasianus verscheen een nagenoeg identieke iconografische voorstelling op de munten van Titus,

herdacht, ook andere middelen zoals beelden en monumenten werden hiervoor ingezet. Dezelfde symbolen die op munten refereerden naar de zeeslag waren ook hier aanwezig, zie Zanker, *Power of images*, 82-5; Carsten H. Lange, *Res publica constituta: Actium, Apollo and the accomplishment of the triumphal assignment*. (Leiden, 2009), *passim*.

8 RIC i(2) Augustus 265A-B. Voor de datering, zie Pierre Assenmaker, 'CAESAR DIVI F et IMP CAESAR: de la difficulté de dater des émissions monétaires', Ghislaine Moucharte, e.a., (red.), *Liber Amicorum Tony Hackens*, Numismatica Lovaniensia 20 (Leuven, 2007), 159-77, alhier 171-2. Voor het belang van de herdenking van de slagen bij Naulochus en Actium voor de ontwikkeling van Octavianus' iconografie, zie idem, 'Monnayage et idéologie dans les années de Nauloque et d'Actium', *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* 154 (2008), 55-85.

9 Het roer en het anker kwamen ook terug in combinatie met Victoria op de façade van de Curia Iulia, zoals te zien is op een serie *denarii* van Octavianus die eveneens gelijktijdig waren met het hier centrale munttype, zie RIC i(2) 266, met Zanker, *Power of images*, 79.

10 RIC i(2) Vespasian 688, 697. De *denarius* was tot de introductie van de *antoninianus* in de derde eeuw n.Chr. de belangrijkste zilvermunt binnen het Romeinse muntstelsel.

11 VICTORIA NAVALIS: RIC ii(2) Vespasian 284-5, 335-9, 406-7, 417, 454, 471, 605, 644, 650, 1039, 1158-60, 1178, 1198, 1243-4, 1274-5, 1285-6. VICTORIA AVGVST: RIC ii.1(2) Vespasian 602-3, 641-2, 676-7, 732-5, 753-5, 824, 897-8, 916, 934, 1013-4, 1035-7, 1055-6, 1094, 1103.

Trajanus en Caracalla, en dit ging eveneens vaak gepaard met een legende (de technische term voor de tekst op een munt) die de boodschap kracht bij moest zetten.¹² Opvallend hierbij is dat het hier gaat om keizers die tijdens hun heerschappij allen sterk de nadruk legden op de militaire aspecten van het keizerschap, zowel in beeldtaal als daadwerkelijk beleid. Kennelijk zagen de muntateliers die de munten sloegen in opdracht van de keizer veel potentie in deze traditionele iconografie om het militair prestige van de keizer uit te drukken.

Waarschijnlijk was dit voor Vespasianus en opvolgende keizers echter niet de enige reden voor het overnemen van de thematiek op de munt van Octavianus. Naast het feit dat de Victoria-afbeelding een duidelijke symboliek voor nautische successen verbeeldde, werd er immers ook een sterke connotatie met keizer Augustus opgeroepen. Het binnen het muntenrepertoire opnemen van thema's en afbeeldingen van de munten van de eerste *princeps* van Rome werd veelvuldig gedaan en had een legitimerende reden. Het plaatste de heerser, die in de meeste gevallen op de voorzijde verscheen, immers in een directe lijn met de eerste *princeps*. Als we zien welke keizers gebruik maakten van de Victoria/scheepsboeg-thematiek is het bovendien opvallend dat de Julio-Claudische keizers allen ontbreken. Latere keizers, die, in tegenstelling tot laatstgenoemden, familiale banden met Augustus ontbeerden, zagen zich genoodzaakt om zichzelf op een andere manier met hem in verband te brengen. Het overnemen van herkenbare voorstellingen op de munten van Augustus was hierbij een logische strategie.

Dat Vespasianus daarbij de eerste (en tevens enige) keizer was die het 'Victoria op scheepsboeg/*quadriga*'-munttype van Augustus een-op-een overnam is dan ook weinig verrassend. Toen hij zich in het Vierkeizerjaar in 69 n.Chr. als vierde en overwinnende keizer in een vergelijkbare situatie bevond als Octavianus een eeuw ervoor, zag ook Vespasianus zich om dezelfde reden als zijn voorganger genoodzaakt om zijn triomf in de burgeroorlog op verhulde wijze te presenteren. Omdat hij daarnaast zijn nieuwe positie op enigerlei wijze wilde legitimeren, was de keuze voor een kopie van een Augusteïsche munt – met als enige duidelijke aanpassing de tekst VESP AVG of IMP VESP aan weerszijden van Victoria – een logische. Deze combinatie bleef echter beperkt tot de munten van Vespasianus, die zelf ook vaker koos voor de combinatie van portret en een van beide afbeeldingen. Maar ook voor laatstgenoemde munten kan – gelet op de exacte stilistische imitatie – de connectie met het eerdere *denarius*-type van Octavianus niet over het hoofd worden gezien. En zoals we gezien hebben bij de Victoria/scheepsboeg-symboliek, die navolging vond onder enkele opvolgers van Vespasianus, deed goed voorbeeld goed volgen.

Dit geldt in nog sterkere mate voor de *quadriga* op de keerzijde van de munt van Octavianus. Deze vond namelijk nog meer weerklank onder de

12 RIC ii(2) Titus 81-2, 88, 248-51, 286, 326-8, 355, 384; RIC ii Trajan 46, 59, 82; RIC iv Caracalla 185, 481A-B.

opvolgers van de eerste *princeps* dan de afbeelding op de voorzijde. Ook hier spande Vespasianus de kroon, en behoorden Titus, Trajanus en Caracalla tot degenen die zijn voorbeeld volgden.¹³ Dit wekt weinig verbazing, gezien het feit dat een *quadriga* het gebruikelijke vervoersmiddel was van een keizer in een triomftocht, de uiting van militaire prestige bij uitstek.¹⁴ Toch lijkt het erop dat ook hier het gebruik van een Augusteïsche afbeelding diende om een boodschap van continuïteit over te brengen – een die terugging tot de eerste *princeps*. Die suggestie wordt nog eens versterkt door het feit dat opnieuw de Julio-Claudische keizers nauwelijks kozen voor dit thema.¹⁵

Op deze manier kon de thematiek van een munt die een verhulde verwijzing was naar een overwinning op een medeburger uitgroeien tot een populair thema binnen de keizerlijke muntslag. De kracht van de simpele symboliek werd versterkt door het feit dat het voorbeeld van de eerste *princeps* voor zijn opvolgers een goede manier zou blijken om de eigen macht te legitimeren. Zo werd een boodschap met sterk traditionele wortels een traditie op zich.

13 Tot de voornaamste voorbeelden behoren *RIC* ii(2) Vespasian 364, 370-1, 475-6, 635 1559, 1563; *RIC* ii Titus 24-6; *RIC* ii Domitian 748-50; *RIC* ii Trajan 137-41; *RIC* iii Antoninus Pius 491B-C; *RIC* iii Commodus 319a-b, 558, 568; *RIC* iv Caracalla 87a-c.

14 Dit is bijvoorbeeld goed te zien op een van de reliëfs op de triomfboog van Titus in Rome, waar de keizer op zijn *quadriga* interessant genoeg ook vergezeld wordt door een hem kronende Victoria.

15 Met uitzondering van Tiberius' vroegste munten, zie *RIC* i(2) Tiberius 1-4.

Recensies

Chris Dols, Joep van Gennip, Lennert Savenije (red.), *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog. Metamorfosen. Studies in religieuze geschiedenis XII* (Hilversum 2016), Uitgeverij Verloren, ISBN 978-90-8704-617-00, €22,-

De Tweede Wereldoorlog en de bezettingstijd trekken nu al driekwart eeuw de intense belangstelling van schrijvers en lezers van allerlei achtergronden. Wie nu en dan de grote boekhandels in het land bezoekt, ziet zich zelfs geregeld geconfronteerd met aparte presentatietafels waarop tientallen nieuwe uitgaven op dat gebied als om strijd de aandacht trekken. De Stichting Echo, die zich de bevordering van 'de studie van het religieuze leven van mannen en vrouwen in Nederland' vanaf ongeveer 1800 ten doel stelt, wierp zich in december 2014 in die strijd met een studiedag over 'religieuzen en de Tweede Wereldoorlog'. De hierboven genoemde bundel teksten is er het resultaat van. Voor de duidelijkheid: met religieuzen zijn in dit verband kloosterlingen bedoeld, leden van orden en congregaties.

Om te beginnen schetsen de drie redacteurs in een goed leesbare Inleiding de fasen in de ontwikkeling van de historiografie over het onderwerp. Zij leggen de nadruk op het lacuneuze karakter en de beperkte strekking van de behandeling van zaken tot nu toe. Terecht slaan de schrijvers hier en daar een kritische toon aan over de manier waarop L. de Jong en anderen over de houding van katholieken tijdens de bezettingsjaren hebben geschreven. Antipapisme is van alle tijden. Dienstbaar onder vuur wil daar met acht bijdragen grondig verandering in brengen.

Van die acht bieden er drie een algemeen overzicht over de bezettingservaringen en -perikelen van een orde of congregatie. Dat gebeurt in teksten over de Nederlandse jezuïeten (Paul Begheyn s.j.) en kapucijnen (Jan Jacobs), en de salvatorianen in België (Johan Moris). Naar een uitdrukking van Marjet Derks veranderde 'de gewone dagorde' in al die instellingen tijdens de oorlog in een 'verstoorde orde'. Grote delen van deze artikelen hebben betrekking op het lot van de kloostergebouwen en hun bewoners, op verwoesting, inbeslagname, gedwongen verhuizing en dergelijke meer. Bij Moris gaat het nauwelijks over iets anders, het is een typische congregatiegeschiedenis met de blik naar binnen gericht. Zelfs het feit dat het hier een van oorsprong Duitse instelling betreft, met verschillende Duitse leden, wordt nauwelijks gethematiseerd.

Waarom Begheyn de jezuïetenmissie in Nederlands-Indië niet en Jacobs die van de kapucijnen op Borneo en Sumatra wel behandelt, wordt nergens met zoveel woorden toegelicht. Het zou kunnen samenhangen met de bijdrage die Maaïke Derksen levert over de problemen van de religieuzen op Java tijdens

de Japanse bezetting, want de jezuïetenmissie staat daarin centraal. Het uitstekend gedocumenteerde artikel gaat behalve op de vervolgingsaspecten uitvoerig in op strategie en beleid, zowel aan de kant van de Japanners als bij bisschop Willekens s.j. Een tweede bijdrage over Nederlands-Indië is van de hand van cultureel-antropologe Marie-Antoinette Willemssen. Ze schrijft over de Nederlandse en Duitse missionarissen van het van oorsprong Duitse *Gezelschap van het Goddelijk Woord (Societas Verbi Divini, SVD)* op het eiland Flores. Ze hanteert daarbij een breed tijdsperspectief, van ongeveer 1920 tot ver na 1945. Het is een fascinerend stuk over interne conflicten en oplopende spanningen tussen de leden, de internering en later evacuatie van alle Duitsers - dus ook van Duitse SVD-ers - door de Nederlandse overheid en vanaf 1942 de internering van de Nederlandse paters door de Japanners. Het herstel van de verhoudingen was na 1945 een moeizame aangelegenheid. De tekst is zeker een van de mooiste bijdragen uit de bundel.

Twee interessante artikelen richten zich niet op de bezettingstijd, maar op de jaren ervoor c.q. erna. Jan Brauer hanteert een bijzonder originele invalshoek: de toenemende spanningen in de Nederlands-Duitse grensstreek met zijn vele van oorsprong Duitse kloosters in de jaren 1930. Weliswaar is het meest uitgewerkte gedeelte ervan, de activiteiten en contacten van de Duitse jezuïet Muckermann, al wel uit de Duitse literatuur bekend, maar het is goed dat een en ander ook in een Nederlandse publicatie nog eens onder de aandacht komt. Over de naoorlogse jaren schrijft Joep van Gennip. Zijn bijdrage houdt zich bezig met de resocialisatie en reclassering van politieke delinquenten, althans voor zover jezuïeten daar een rol in speelden. Het artikel heeft een duidelijke stelling: jezuïeten hadden een lange traditie in gevangenenwerk en ook na 1945 speelden ze er een veel grotere rol in dan meestal wordt aangenomen. Het werk met gevangenen maakte zelfs deel uit van een weloverwogen beleid van de provincieleiding, waarbij de zorg voor gezinsherstel de hoofdrol speelde. Dat inzicht kan behulpzaam zijn voor een correcte analyse van de motieven aan katholieke kant. De gevoelige materie was destijds zeer omstreden en in de polemieken werd het katholieke beleid nogal eens geassocieerd met gebrek aan nationale loyaliteit of erger.

Resteert de vermelding van de bijdrage van Marjet Derks. Ook deze tekst heeft een duidelijke stelling: het begrip 'verzet' dient te worden uitgebreid tot '(riskante) hulp en zorg door vrouwen', met name katholieke zusters, geboden in verzetssituaties en tijdens oorlogsgeweld. Ze voert een hele reeks gevarieerde casussen op die de stelling illustreren en ondersteunen, en suggereert vervolgens wegen tot verder onderzoek. Het is een tekst die rechtstreeks inspeelt op een van de omvangrijkste en belangrijkste debatten over de bezettingsjaren: de kwestie van verzet en collaboratie, van goed en fout. In de overige bijdragen wordt ze maar zelden gethematiseerd: het verzet bij Jacobs in een aparte paragraaf, bij Begheyn in een paar alinea's. Collaboratie kwam, te oordelen naar deze bundel, onder religieuzen niet voor.

Een tweede, in de historiografie druk besproken vraagstuk is de vraag of de bezettingsjaren een breuk waren, of niet meer dan een intermezzo dat na

1944/5 snel weggerestaureerd werd. Ook op dit punt biedt de bundel hier en daar zeker aanknopingspunten, maar geen schrijver werpt de vraag als zodanig op. Moeten we aannemen dat de nazi-ideologie, het oorlogsgeweld en de bezettingsellende op de aard van het geestelijk leven van religieuzen, hun spiritualiteit, of op de richting van hun werkzaamheden geen enkel blijvend effect heeft gehad? Het is nauwelijks voorstelbaar. Met dergelijke kanttekeningen doe ik overigens niets af aan de waarde van al die steeds goed gedocumenteerde en geschreven teksten op zich. Maar een wat explicietere oriëntatie op wezenlijke vraagstukken uit de geschiedschrijving zou hier en daar wel op haar plaats zijn geweest.

Tenslotte dit. *Dienstbaar onder vuur* verschijnt als deel XII van de reeks *Metamorfosen. Studies in religieuze geschiedenis*, onder auspiciën van de Stichting Echo. Nu kan men niet zeggen dat de Stichting of de wisselende redacties scheutig zijn geweest met programmatische verklaringen. Nochtans is in het Woord vooraf van deel I (1997) sprake van een focus op 'de geschiedenis van gelovigen, kerk en religieuze instituten' en op de 'ervaringen van mannen en vrouwen zelf, religieuzen, geestelijken en leken'. Onder de eerste delen waren er enkele die van een breed opgevatte 'religieuze geschiedenis' getuigden, maar al snel beperkte de reeks zich tot thema's op het vlak van 'geschiedenis van religieuzen', leden van orden en congregaties dus. Jaren geleden is die thematiek ook internationaal op de agenda gezet. Een inhaalmanoeuvre was blijkbaar noodzakelijk. De crisis en (dreigende) ondergang van de meeste orden en congregaties, samen met het beschikbaar komen van hun archieven én de wens van de betrokkenen een goed verzorgde geschiedschrijving na te laten, begunstigden het opvullen van de lacune ten zeerste. Niettemin zou het te betreuren zijn wanneer de inhaalmanoeuvre de keuze van thema's blijvend zou inperken. Want niet alleen de orden en congregaties gaan ten onder, maar godsdienst als zodanig verdwijnt uit de westerse samenleving en cultuur. Een reeks die zich de studie van godsdienstgeschiedenis ten doel stelt, kan daar toch niet aan voorbijgaan?

Paul Luykx was hoofddocent Nieuwste Geschiedenis aan de Radboud Universiteit. Hij schreef een reeks boeken over de geschiedenis van de Nederlandse katholieken. Zijn laatste boek is Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom 1882-1959 (Nijmegen, Vantilt, 2015).

Fauve-Chamoux, A., Bolovan, I. & Sogner, S. (red.), *A Global History of Historical Demography: Half a Century of Interdisciplinarity* (Frankfurt, 2016), Peter Lang, ISBN 9783034314206, €93,-

Afgelopen jaar vierde de historische demografie haar vijftigjarig bestaan. Als beroepscijferaar kon dit getalgerelateerde feest natuurlijk niet zomaar worden overgeslagen. In 2010 is daarom een groots project opgezet om de geschiedenis van de historische demografie vast te leggen. *A Global History of Historical Demography* is het resultaat van dit monnikenwerk: een kroniek van een halve eeuw historische demografie. In 670 pagina's wordt door 51 auteurs de historiografie van 36 verschillende landen en regio's vastgelegd. Het vuistdikke boek is een prachtige introductie tot de diverse onderzoekstradities die de behandelde landen en regio's rijk zijn. Het boek is daarmee een onmisbaar naslagwerk geworden voor een ieder die zich in historisch demografisch onderzoek interesseert.

De vruchten van 50 jaar onderzoek

De ontstaansgeschiedenis van de historische demografie is opvallend uniform verlopen. In de jaren '60 en '70 van de 20e eeuw waren er geïsoleerde individuen die door middel van familie- en huishoudreconstructies samenlevingen begonnen te bestuderen. Zij verschilden hierin van eerdere populatiwetenschappers die zich vooral baseerden op geaggregeerde data. Door middel van deze microreconstructies konden zij voor kleine populaties de leefgewoonten reconstrueren. Zo werd bijvoorbeeld zichtbaar hoe religie het dagelijks leven vorm gaf, welke vormen van seksongelijkheid de levensverwachting van vrouwen beïnvloedde, en in hoeverre er gezondheidsverschillen waren tussen de sociale klassen. Deze inzichten hebben ons beeld van het verleden ingrijpend veranderd, doordat zij bestaande constructies van het verleden voor het eerst empirisch toetsten.

De historische demografie is echter nooit een hoofdstroming geworden in het historisch onderzoek. De jaren '60 en '70 waren in de westerse wereld een bloeitijd voor het vakgebied. Nieuwe vragen werden gesteld en de opkomst van de computer maakte het mogelijk om ongekend grote datasets te toetsen. De historische demografie bleef echter in meerdere landen een discipline van eenlingen en geïsoleerde individuen. Niet alleen zijn hierdoor sterk uiteenlopende onderzoekstradities ontwikkeld, het veld bleek ook erg kwetsbaar voor de belangstelling voor kwantitatieve geschiedschrijving. Toen de belangstelling voor de kwantitatieve geschiedschrijving af begon te nemen, kwam de historische demografie in meerdere landen in zwaar weer terecht. Zo verdween de historische demografie uit Duitsland toen de sterkhouders hun interesse begonnen te verschuiven en werd de discipline in de VS teruggedrongen naar scholen in de meer rurale gebieden, zoals Utah en Minnesota.

De jaren '80 en '90 waren een belangrijke periode voor de historische demografie. Ondanks de afnemende belangstelling voor de kwantitatieve geschiede-

nis wist de historische demografie zich te handhaven. Hoewel het vakgebied in sommige landen in omvang afnam, institutionaliseerde de discipline in andere landen. Zo publiceerde de Cambridge Group in 1981 het standaardwerk in de Britse populatiegeschiedenis: *The Population History of England 1541-1871: A Reconstruction* en werd in Zweden in 1982 de eerste hoogleraar in de historische demografie benoemd. In dezelfde jaren verzamelden zich in Nijmegen genoeg demografen om de leerstoel Economische en Sociale Geschiedenis in 2005 bij de benoeming van Theo Engelen tot hoogleraar te hernoemen naar Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis. Deze veranderingen zorgden voor een institutionele continuïteit in de historische demografie.

De toekomst van de demografie

The History of Historical Demography is daarmee niet alleen een verslaglegging van de historische demografie, maar ook deels een verhaal over de triomf op de tijdsgeest. Ondanks tegenslagen en een veranderende tijdsgeest is het vakgebied gegroeid. Zeer belangrijk hierbij waren de formele en informele internationale netwerken die door onderzoekers werden gevormd, omdat de benodigde kritische massa op nationaal niveau vaak ontbrak. Gek genoeg besteedt het boek vrij weinig aandacht aan de vruchten van deze internationale netwerken. De hoofdstukken gaan vooral over de nationale onderzoekstradities en de vragen die zich daarbinnen in de afgelopen 50 jaar hebben ontwikkeld. De internationale projecten die op dit moment het veld bepalen, zoals de oprichting van het EHPS (European Historical Population Samples) netwerk dat de vorming van grote historisch demografische databases stimuleert, worden slechts kort benoemd, op pagina 54. De toekomst van de historische demografie schuilt echter in de internationale, vergelijkende projecten die nu worden opgestart.

Het belang van comparatief onderzoek werd al onderstreept toen in de jaren '90 en 2000 de grenzen tussen Oost- en West-Europa vervaagden. Vergelijkend onderzoek tussen Europa en Azië liet zien dat de bestaande concepties over Oost-West-tegenstellingen niet altijd opgingen. Vooral Hajnals theorie over de uniciteit van het West-Europese huwelijkspatroon heeft het moeten ontgelden. Het EurAzië project en onderzoek van Theo Engelen en Arthur Wolf naar *Life at the Extremes* lieten duidelijk zien dat verschillen binnen continenten groter waren dan tussen continenten. Tegelijkertijd wees onderzoek in Midden- en Oost-Europa uit dat de demografische scheidslijnen tussen West- en Oost-Europa niet zo uniform waren als gedacht. Leefgewoonten wat betreft huwelijk, voortplanting en huisvesting verschilden weliswaar sterk tussen de regio's, maar de verschillen binnen de regio's waren sterker en informatiever dan de bestaande theoretisch raamwerken suggereerden.

De grote vooruitgang die de historische demografie de afgelopen jaren heeft geboekt, vloeide voort uit de opkomst van het comparatieve onderzoek. Een uitdaging die de historische demografie nog te wachten staat is het ontwikkelen van meer longitudinaal onderzoek. Vanwege de afhankelijkheid van data die in het verleden zijn verzameld en vervolgens bewaard zijn geble-

ven, bestuderen de meeste historisch demografen de 19de-eeuwse geschiedenis van West-Europa en Noord-Amerika. De burgerlijke stand, bevolkingsregisters en censusdata werden immers niet overal bijgehouden. De kwantitatieve geschiedschrijving beperkt zich daarom met regelmaat tot de moderne samenlevingen. Buiten Europa ligt de focus vooral op (post-)koloniale samenlevingen in Noord-Amerika, China, Hong Kong en Japan. Het is daarom opmerkelijk dat kritische noten over de selectieve aard van de kwantitatieve geschiedschrijving ontbreken.

Conclusie

A Global History of Historical Demography is een korte uiteenzetting van de wetenschappelijke vruchten die de historische demografie heeft voortgebracht. Ondanks een verminderde interesse in de kwantitatieve historische geschiedschrijving is de historische demografie zich blijven ontwikkelen. Door de komst van grote datasets groeien de mogelijkheden om landenvergelijkend onderzoek te doen. Het relatieve gemak waarmee tegenwoordig historische populaties kunnen worden vergeleken, maakt het verleidelijk om te vergeten hoeveel kennis er reeds over deze populaties is opgebouwd. Het bestaande onderzoek heeft zich sterk gericht op lokale gebruiken en leefstijlen waardoor er een pluriform beeld van de geschiedenis is ontstaan dat sterk uitgaat van de uniciteit van populaties. Het opkomende landenvergelijkend onderzoek dient de particulariteit van deze onderzoeksbevindingen in perspectief te plaatsen zonder de opgedane kennis met het badwater mee naar buiten te gooien. *A Global History of Historical Demography* is door het vastleggen van de nationale onderzoekstradities een ankerpunt geworden in de vluchtige wereld van de historische demografie. Het is echter jammer dat een synthese ontbreekt die het opkomende comparatieve onderzoek in perspectief zet.

Rick Mourits promoveert bij ESDG en onderzoekt de invloed van de omgeving en de familie op extreme ouderdom in de 19de eeuw. Zijn onderzoeksinteresses zijn: religie, sociale ongelijkheid & sterfte op latere leeftijd.

Uit de Ivoren Toren

Nieuws

Remco Ensel (Cultuurgeschiedenis) zal driemaal optreden in de driedelige tv-documentaire *Daarom ben ik hier, een Joodse filmmaker en de kwestie Israël* op zondag 11, 18 en 25 juni, NPO.

Over de succesvolle crowdfundingcampagne 'Help mee! Maak de Surinaamse slavenregisters openbaar' van Coen van Galen (Oude Geschiedenis en Economische, Sociale en Demografische Geschiedenis) is in de vorige *Ex Tempore* al bericht. De campagne is inmiddels afgesloten en heeft 550 vrijwilligers en ruim 41.000 euro opgeleverd, anderhalf keer zoveel als verwacht. Met dit geld worden niet alleen de Surinaamse slavenregisters gedigitaliseerd, maar ook het burgerregister van vrije inwoners in Suriname.

In het kader van de Nederlandse verkiezingsstrijd heeft Harm Kaal (Politieke Geschiedenis) enkele colleges gegeven voor de Universiteit van Nederland. Hierin ging hij onder andere in op hoe partijen proberen jouw stem te winnen en hoe verkiezingscampagnes in elkaar steken.

Coen van Galen en het *Humanities Lab* van de Radboud Universiteit Nijmegen hebben een onderzoeksbeurs van 60.000 euro toegekend gekregen van *CLARIAH – Infrastructure for the Humanities*. Dit geld is bedoeld voor het project *CoDoSis (Combining Data on Slavery in Surinam)*. Doel van dit project is om technische toepassingen te bedenken die het eenvoudiger maken om bestaande datasets over Surinaamse slavernij met elkaar te verbinden.

Afgelopen 13 april vond het GSV congres 'Niet zo negatief! Cultuurkritiek in perspectief' plaats op de Radboud Universiteit. Floris Meens (Cultuurgeschiedenis) was dagvoorzitter en op het programma stonden onder meer lezingen van prof. dr. Klaas van Berkel, prof. dr. Marjet Derks (Sport- en Cultuurgeschiedenis) en voormalig hoogleraar Politieke Geschiedenis te Nijmegen Remieg Aerts. Het was het een ronduit geslaagde dag, waarbij de kennis van menig bezoeker is verbreed en verdiept, zonder dat hij of zij per se door een negatieve bril is gaan kijken.

Publicaties

Van de hand van onder meer Remco Ensel verschijnt dit jaar de tweede druk in paperback van Remco Ensel en Evelien Gans (red.), *The Holocaust, Israel and "The Jew"*. *Histories of Antisemitism in postwar Dutch society* (Amsterdam, 2017). Onder redactie van Ensel is afgelopen jaar eveneens de bundel *Sjacheren met Stereotypen. Essays over "de Jood" als Sjabloon* verschenen.

Floris Meens (Cultuurgeschiedenis) schreef het nawoord bij de dichtbundel *De nachtegaal van de Katholieke Kerk (L'Usignolo della Chiesa Cattolica)* van Pier Paolo Pasolini, die werd vertaald door Yolanda Bloemen en werd gepubliceerd bij uitgeverij Huis Clos (april 2017).

Naar aanleiding van het tienjarige jubileum van de master *Politiek & Parlement* bracht *Vox* in samenwerking met de afdeling Politieke Geschiedenis & het Centrum voor Parlementaire Geschiedenis een glossy uit. Deze staat integraal online en is gevuld met onder andere ervaringen van alumni aan het Binnenhof en een korte geschiedenis van de master.

Promoties & Oraties

Afgelopen 24 maart vond de oratie van prof. dr. Jan Hein Furnée plaats. De titel van zijn rede was 'Cultuurliefhebbers. Sociale structuren en persoonlijke voorkeuren'. Furnée is per 1 november 2015 benoemd tot hoogleraar Cultuurgeschiedenis.

Woensdag 7 juni vanaf 16:30 zal Bart Verheijen MA zijn proefschrift, getiteld 'Nederland onder Napoleon. Partijstrijd en natievorming (1801-1813)' verdedigen in de aula van de Radboud Universiteit.

Op vrijdag 23 juni om 15:45 spreekt prof. dr. Marjet Derks haar oratie uit. De titel van haar rede luidt: 'Sport, vervullend en vervuilend. Een cultuurhistorische warming-up'. Zij is per 1 november 2016 benoemd tot hoogleraar Sportgeschiedenis. In de vorige editie van *Ex Tempore* is de datum voor deze oratie helaas foutief gepubliceerd.

Donderdag 6 juli om 16:00 spreekt prof. dr. Geertje Mak haar oratie uit aan de Universiteit van Amsterdam, alwaar zij benoemd is tot bijzonder hoogleraar Politieke geschiedenis van gender.

KNIR
KONINKLIJK
NEDERLANDS
INSTITUUT
ROME

ONDERWIJS EN BEURZEN IN ROME

Volg een cursus of doe onderzoek aan het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome!

VOOR WIE? Uitblinkende **studenten en jonge onderzoekers** verbonden aan Nederlandse universiteiten

WAT? **12 CURSUSSEN** per jaar op locatie in Rome, waaronder de interdisciplinaire BA-cursus *Roma Caput Mundi*, gespecialiseerde MA-cursussen en bijzondere Masterclasses

STAGES EN TRAINEESHIPS om praktijkervaring op te doen als onderzoeker

BEURZEN voor MA studenten, promovendi en postdocs die onderzoek doen in Rome

STIPENDIA voor afgestudeerden en gepromoveerden die een project voorbereiden

MEER INFO www.knir.it

www.knir.it

Geschiedenis Meester

In deze rubriek vindt u alle geslaagde studenten aan de masteropleidingen Geschiedenis die de Radboud Universiteit Nijmegen aanbiedt, sinds de vorige uitgave van deze rubriek (zie: *Ex Tempore* 35:1 (2016), 56-61). Links staat de naam van de geslaagde student, gevolgd door de titel van zijn of haar masterscriptie, de achternamen van de begeleiders en het masterprogramma dat hij of zij heeft gevolgd.

Austin, M.J.H., *A Tale of Two States: To what extent can the study of the states of Soissons and Dalmatia provide insight into the state of the Western Roman Empire in the period around its fall in 476 AD?* Meeder en Espelo, van, RA

Bakker, L., *Overheidssubsidies: lust of last? Een onderzoek naar de politiek-maatschappelijke opvattingen omtrent het aanwenden van overheidssubsidies, in het bijzonder voor het voeren van verkiezingscampagnes, tussen 1945 en het heden*, Kaal en Kessel, van, PP

Berg, van den, M., *Master's Thesis Roma Aeterna, "A Tale of two Empires. The use of the Roman imperial image in the development of the British identity and the British imperial discourse from 1876 to 1914."* Masterscriptie Actuele Geschiedenis, "Vaderland, Vrijheid & Heldendom. Een onderzoek naar een Noord-Nederlandse identiteitsconstructie in zeventiende-eeuwse pamfletten.", Hekster en de Haan, respectievelijk Raeymaekers en van Meurs, RA en AG

Billoni, C.L., *Een Nederlands perspectief op het Italiaanse Brigantaggio Postunitario tussen 1861 en 1871*, Meens en Ensel, AG

Bosschaart, M., *De Koloniale Reserve te Nijmegen. De beeldvorming over de Koloniale Reserve nader onderzocht in twee Nijmeegse kranten.*, Verhoeven en Brabers, AG

Bouwman, M.H.C., *Mediaframing van vluchtelingen. Een onderzoek naar de wijze waarop Nederlandse kranten Hongaarse vluchtelingen in november 1956 en Bosnische vluchtelingen in 1992-1994 in een mediaframe plaatsten.*, Walhout en Dijk, van, AG
Boxem, R., *'Het fraaie amalgaam uit kunst en wetenschap'. Over de functie van esthetiek in het werk van Johan Huizinga*, Ensel en Meens, AG

Brabers, N.M.G., *De Rooms-Katholieke Partij Nederland. Het functioneren van een integralistische partij in de Tweede Kamer (1972-1977).*, Kessel, van en Brabers/Meurs, van, PP

Breedt Bruijn, W., *Op de Bres voor Amsterdams belang. De Amsterdamse burgemeesters Van Hall en Samkalden en hun positie tussen regering en raad (1957-1977).*, Hoetink en Kaal, PP

Colbers, T.A.W., *De populaire beeldvorming over paus Pius XII. Een onderzoek naar de manier waarop Church Militant en Salt and Light trachten te interveniëren in het wetenschappelijke debat en wat dit betekent voor de herinneringscultuur.*, Monteiro en Meens, AG

Dieleman, J., *Wat de boer niet kent... Een ruime eeuw discussie over het referendum.*, Aerts en Reiding, PP

Dongen, van, E.A.M., *From Class to Citizenship. Global Inequality and Social Mobility in the Twentieth Century*, Kok en Dijk, van, PH

Dracht, I.M., *Zicht op het verleden. Nijmeegse docenten en wetenschappers over de vernieuwing van het havo- en vwo-examenprogramma geschiedenis in 2007, geplaatst in een historisch kader.*, Verhoeven en Meens, AG

Eijnden, van den, C.R.C.M., *A 'Kort verhaal' on memory: the influence of Gerard Brandt's historical work on early modern memory cultures.*, Lyna en Monteiro, PH

Engelen, H.G.C., *De ambities van Hitler: Europa of de gehele wereld?* Kaal en Kirkels, AG

Es, van, W., *Vreemde bodem. De ontwikkeling van het Cimitero Acatolico te Rome als lieu de mémoire tussen 1817 en 1918 onder pauselijk en liberaal regime.*, Furnée en Meens, AG

Eymaal, P., *De bijzonderheid van de Bijzondere Rechtspleging. Een beschouwing van staatrechtelijke, strafrechtelijke en politieke aspecten van de berechting van oorlogsmisdadigers en politiek delinquenten na de Tweede Wereldoorlog.*, Savenije en Rosendaal, PP

Griend, van de, V.W., *De pen van het volk. Welke rol vervulde de burgerbrief in het contact tussen de PvdA en haar kiezers tussen 1966 en 1971?* Kaal en Aerts, AG

Haaf, ten, S.J., *'You never see the enemy'.* De representatie van het oostfront en de Nazi-Sovjet oorlog in de Amerikaanse film, 1943-1989, Kaal en Ensel, AG

Hendrix, T., *Het Nationaal Indiëmonument 1945-1962. De verwerking van een omstreden verleden.*, Monteiro en Ensel, AG

Horst, ter, J., *Reisherinneringen aan Rome. Images of Rome constructed by Dutch travel writers between 1859-1870.*, Haan, de en Foubert, RA

Houben, M.J.F., *De val van een bevelhebber. Een casusonderzoek naar de dynamiek in conflicten tussen de regering en de legertop tussen 1914-1952.*, Hoetink en van Meurs (1e gelegenheid) Kaal en Savenije (2e gelegenheid), PP

Joling, L., *De Roze Driehoek. Functies van een vergeten symbool.*, Mak en Meens, PH Jonge, de, W., *Keizerstad: Het keizerlijke imago van Nijmegen.*, Brabers en Verhoeven, AG

Kerkhoff, L.M., *Een moderne Sinbad in nazi-Duitsland. De rol van de Irakese journalist Yunus Bahri (1903-1979) in de Arabische radiopropaganda vanuit Berlijn ten tijde van de Tweede Wereldoorlog.*, Ensel en Meijer, AG

Kling, S.R., *De derde doorbraak? Een historische vergelijking tussen de politieke vernieuwingsbewegingen NVB, D'66 en LN/LPF.*, Ramakers en Kirkels, PP

Kruijf, de, T., *Parlementaire perceptie van terrorisme. De verandering in het spreken over terrorisme in de Nederlandse Tweede Kamer der Staten-Generaal (1970-2004).*, Kirkels en de Jong, PP

Kuijk, van, J., *Shaping the dioceses of Asiana and Africa in Late Antiquity.*, Slootjes en Maranesi, ER

Kuipers, J.M.G., *Revolutionair iconoclasm: Symboolvernietiging in de Franse (1789-1799) en de Nederlandse (1783-1799) revoluties in vergelijkend perspectief*, Rosendaal en Verheijen, PP

Lamers, A.M.N., *Danswoede. Het Nederlandse debat over dans ten tijde van het interbellum.*, Derks en Kaal, AG

Lelieveld, T., *Het rijke Roomse Leven? Een onderzoek naar de sociale mobiliteit van katholieken in Nijmegen, 1850 - 1900*, Boonstra en Engelen, AG

Libert, A.J., *Thorbeckiaans gedraai. Een onderzoek naar de discussie over het functioneren van het Huis van Thorbecke tussen 1945-2016*, Kaal en Aerts, PP

Lijser, de, S.C., *Vloedgolf of stroomversnelling? Protest tegen de afsluiting van de Oosterschelde tussen 1958 (aannemen van de Deltawet) en 1970 (de oprichting van de Aktiegroep Oosterschelde Open).*, Meurs, van en Leenders, AG

Livius, A.G.T.J., *Stiekem huilen om Shirley Temple. Een oral history onderzoek naar jeugdherinneringen aan bioscoopbezoek in Nijmegen in de jaren dertig*, Monteiro en Savenije, AG

Martens, R.M.G., *Opinieonderzoek en politieke partijen: De VVD en opinieonderzoek*

in de periode van 1948 tot 1987., Kaal en Aerts, PP

Mestrom, J.J.J., *Armenius in National Socialism.*, van Galen en de Haan, ER

Mitroudi, E., *'The image of Rome in fourth century Thessaloniki'*, Slootjes en Moormann, ER

Mulder, E.E., *'Ontmythologisering in de marge'. Een onderzoek naar de pogingen van het Nederlands Palestina Komitee om het Nederlandse beleid tussen 1969 en 2000 ten aanzien van de Palestijnen te veranderen. De geschiedenis van het Nederlands Palestina Komitee als solidariteitsbeweging in verhouding tot de Nederlandse politiek.*, de Jong en Ensel, PP

Ouwens, J.J.M.B., *Als dankbare en liefdevolle herinnering aan. Doodsprentjes als spiegel van religiositeit in de parochie Nistelrode tussen 1960 en 2000.*, Derks en Monteiro, AG

Pels, B.G., *Islamitisch basisonderwijs in historisch perspectief. Politieke reacties op de oprichting van de eerste islamitische basisscholen in Nederland (1980-1998).*", De Jong en Kirkels, PP

Peperkamp, S.J.M., *Niet op de man, maar op de bal'. Veertig jaar Tweede Kamervoorzitters.*, Baalen, van en Hoetink, PP

Peters, E.W.M., *De Staten-Generaal en de Gewestelijke Staten: onmacht en beïnvloeding. Een analyse van de verhouding tussen de Gelderse Landdag en de Staten-Generaal in de periode 1581-1584.*", Raeymaekers en I. Nijenhuis, AG

Pijl, van der, W.P.C., *Openbaarheid als legitimatie. Hoe openbaarheid en overheidsvoorlichting tussen 1963 en 1980 betekenis gaven aan het behoud van legitimiteit van de Nederlandse democratie.*, Hoetink en Jong, de, PP

Pijls, T., *The Roman Empire in a time of change: An overview of the higher officials of the fourth century.*, Meeder en Maranesi, ER

Pijpers, R., *In de Toekomst ging het zo... Historische beeldvorming en verledenverbeelding in Sciencefiction.*, Meens en Rietbergen, AG

Pracca, C., *Putting Great Britain on show at the World exhibitions. British identity, Britishness and Engliness at post-war world exhibitions according to British newspapers.*, Marteel en onbekend (1e gelegenheid); Furnée en Kaal (2e gelegenheid), PH

Rongen, J.S., *Gezamenlijk Geloven: 'Drie confessionele partijen op weg naar één CDA in stad en land'.*, Kaal en Kessel, van, PP

Sijbers, T.L., *The most undesirable of all immigrants. De negatieve en raciale stereotypering van Italiaanse immigranten in de New York Times 1885, 1910*, Janssens en Kok, AG

Spierings, P., *'Ik heb geen eerbied voor jouw geloof'. De rol van het verleden in de werken van de 'Vier Ruiters van de Non-Apocalyps'*, Monteiro en Kaal, AG

Sterks, D.A.M., *To beat or not to beat? (That's the question). Een onderzoek naar de perceptie van The Beatles en The Rolling Stones in Nederlandse en Britse dagbladen (1964-1969)*, Hoetink en Ensel, AG

Thijs, D., *Matriarch voor Media en Massa. De publieke representatie van Koningin Victoria in Engeland (1837-1901)*, Aerts en Hoetink, AG

Tillaar, van den, J.E.C.P., *Scherprechters in de negentiende eeuw. Onderzoek naar de maatschappelijke status van Bossche scherprechters in de negentiende eeuw*, Lyna en Boonstra, AG

Verbruggen, G.P., *Internal aliens: northern Gaul in the early empire. The Roman representation of Gauls in the first and early second century.*, Flierman en Maranesi, ER

Vliet, van der, J., *Representeren of regeren? Een onderzoek naar de betekenis van het zijn van volksvertegenwoordiger in de tijd van polarisering en ontzuiling.*, Hoetink en Aerts, PP

Vries, de, A.I., *The Representation of Caput Mundi in 13th Century Cartography.*, van Espelo en Foubert, ER

Wennink, R.G., *Moedige strijders of verraderlijke sloebers. Discussies in Nederlandse militaire publicaties en daarbuiten over de Acehse strijders in de eerste twintig jaar van de Aceh-oorlog (1873-1893)*, Lyna en Eijckhoff, AG

Wijers, P., *Vallende Wethouders 1945-1985*, Leenders en Bos, PP

Willemse, M.F.A., *Superkrijgers. Overeenkomsten en verschillen tussen superhelden na 9/11.*, Lyna en Ensel, AG

Auteursinformatie

Studentenbijdragen

Chantel Le Carpentier studeerde Geschiedenis aan de University of Essex, de University of Malta en de Radboud Universiteit.

Paul Reef, Carlijn van der Veen, Bas Nordkamp, Chantel Le Carpentier en Blossom van der Zwan zijn allen studenten Geschiedenis en namen in 2016 deel aan het themacollege over de Volkenbond aan de Radboud Universiteit.

Artikelen

Diplomaten op walvisjacht: Internationale diplomatie en natuurbescherming

Susan Scherpenisse volgt de Research Master Historical Studies aan de Radboud Universiteit. Zij is geïnteresseerd in de politieke en culturele geschiedenis van de late 19^e en 20^e eeuw en in het bijzonder de beide Wereldoorlogen en herinneringscultuur.

Wim van Meurs is sinds 2017 hoogleraar Europese Politieke Geschiedenis aan de Radboud Universiteit, waar hij sinds 2004 aan verbonden is. In zijn huidige onderzoek richt hij zich op de geschiedenis van de Europese integratie, boerenpartijen & politieke modernisering en de politiek van milieu *governance*. Recentelijk publiceerde hij onder meer *Europa in alle staten. Zestig jaar integratie-geschiedenis* (2013) en *Ottomans into Europeans* (2014).

Voorbij de natiestaat: de rol van niet-statelijke actoren in de internationale geschiedenis

Liesbeth van de Grift is als universitair docent verbonden aan de Universiteit Utrecht, alwaar zij in 2011 promoveerde op de naoorlogse transitie naar het communisme in Oost-Europa. Haar onderzoek legt zich toe op de geschiedenis van staatsplanning en milieupolitiek met een nadruk op de relatie tussen overheid, niet-statelijke actoren, experts en burgers. Over deze thema's publiceerde zij onder meer in *Contemporary European History* en *Südosteuropa. Journal of Politics and Society*. Samen met Marloes Beers was zij in 2017 verantwoordelijk voor het themanummer 'Europa als politieke arena' bij *Tijdschrift voor Geschiedenis*.

Nederland, mensenrechten en de revisionistische 'big bang' theorie

Peter Malcontent is universitair docent aan de Universiteit Utrecht en in het

bijzonder betrokken bij de Master International Relations in Historical Perspective. In zijn onderzoek richt hij zich op Nederlands en het buitenland op het gebied van mensenrechten en ontwikkelingshulp evenals op *transitional justice* en de verwerking van het verleden. Hij publiceerde onder meer de bundel: *Facing the past – amending historical injustices through instruments of transitional justice* in 2016 en ‘Nederland en de mensenrechten’ in *De wereld volgens Nederland – Nederlandse buitenlandse politiek in historisch perspectief* (2015).

Het belang van informele netwerken en de Koude Oorlog: een trans-Atlantisch perspectief op het Europese integratieproces, 1947-1957

Lennaert van Heumen werkt als promovendus bij de afdeling Politieke Geschiedenis van de Radboud Universiteit. Daar behaalde hij in 2011 en 2012 cum laude de masterdiploma’s Politiek en Parlement en Amerikanistiek.

(Advertentie)

Pen Shop

**Van Welderenstraat 40
Nijmegen
Tel. 024-3229032**

